

Узвышша № 7' 1929

З Ь М Е С Т

	Бал.
Уладзімер Дубоўка—Крыху восені і жменька кляновых лістоў (<i>вершы</i>) . . .	3
Кузьма Чорны—Лявон Бушмар (<i>аповесць</i>)	8
Сяргей Дарожны—Ліст з Палесься. За вучобай (<i>вершы</i>)	39
Васіль Шашалевіч—Воўчнія ночы (<i>драматычныя абразы</i>)	43
Максім Лужанін—Вершы каляровага алаўка	70
Максім Лужанін—Бабіна лета (<i>апаўданьне</i>)	74
Валеры Брусаў—Мы, Трырэма, Муляр (<i>вершы</i>)	83
Крапіва—Пажар (<i>байка</i>). Курортны верш	85
Антон Адамовіч— <u>Паулюк Трус</u>	87
Я. Доўгі—Латыскі пісьменьнік Ян Райніс	112
Л. Трыер—„Пра дым фабрычныякі—я ня знаю адкуль ідзе“.	124

Крыху восені і жменька кляновых лістоў¹⁾

Вершы з заўвагамі

I. Журавы курлыкалі на поўдзень

Журавы курлыкалі на поўдзень,
даганялі лета пасьпяхова.
Ну, а мы, — куды з табою пойдзем?
Ня прыстроіў крыльля нам Ягова²⁾.

За палціну купім два білеты,
кілёмэтраў дваццаць перакінем.
Нават калі і ня знойдзем лета,
сьвет для нас ня выдзюбіцца клінам.

Паглядзім на розныя аздобы,
на лясы у вопратках пярэстых.
І настрой разьвеецца нядобры.
і туга разьвеецца дарэшты.

¹⁾ Нядаўна крытык у мяне пытаў:
— А што вы пішаце цяпер, Дубоўка?
Даўно я вашых вершаў ня чытаў,
вію для іх крытычную вяроўку.
Вясною, з тэй вядомай лабуды,
якую трызьніў я на вашы творы,
гарнітур файны справіў, хоць куды.
і зьезьдзіў на курорт, ня быўшы хворым.
Ня шкодзіла-б на новы зарабіць...
Дык што вы пішаце цяпер, поэта?
— Цябе такога ў Сьвіслачы ўтапіць
за лабуду гарнітурную гэту.
Павесься лепш на тэй вяроўцы сам,
што мне веш, вярочных дзел майстар.
Свой твор на бесстароньні суд аддам,
на суд будаўнікоў энтузіястаў.
Бяз жаднай крывды на брыду і злосьць³⁾.
пытаюся пры тым у людцаў мілых:
няўжо і надалей падобны ягамосьць
з поэтаў будзе „выганяць ухілы“?!

²⁾ Цікава Лермантаў пра гэта
пісаў для „выбранага сьвету“:
„В чернилах ваших, господа.
И желчи едкой даже нету,
А просто грязная вода“....

³⁾ „Не стварай сабе куміра
ні з пагона, ні з мундыра“.

Скажам: ходзіць залатая восень,
ня пытае пляну і маршруту.
Цьміцца ветражамі неба просінь,
водар з верасу і мяты-руты.

2. Верасы цяпер адкрасавалі

Верасы цяпер адкрасавалі,
у мільлёнах кветак верасы.
Пераходзяць, надыходзяць хвалі
нявыказнай восенскай красы.

Назьбірай букет з лілёвых кветак,
пазлацістым ахіні лісьцём.
Гэта будзе згадкаю пра лета,
што пяройдзена тваім жыццём.

Не саромся, пранясі да хаты:
у букеце вывіху пяма.
Усё падзелена даўно на раты:
неўзабаве высьлізьне зіма.

Зашуміць у вокны вея злая,
сьнег шпульне скамечаны ў вакно.
Хай на сэрцы радасьць заіграе:
будзе сонейка й вясна ізноў.

Паглядзі з усмешкаю на кветы:
сам стварае радасьць чалавек.
І зімою павявае лета,
ціха шастае ў сухой траве.

Будуць зноў лясы ў прыгожых шатах,
радасьць і бадзёры супакой.
Ты ізноў, мой дружа, ў тую рату
жменьку кветак возьмеш у пакой...

3. Сьпявай, мой друг, яшчэ, яшчэ...

Сьпявай, мой друг, яшчэ, яшчэ,
такую песьню слухаць любя.

гаварыў поэта нейкі
ці са Слуцку ці з Вялейкі.
Не твару яго з Яговы—
падыходзяць добра словы.
Разумеі-жа ў тым кірунку,
што зацяжка лётаць шлунку.
Бо, на жаль, ня маем крыльля.
мы з табой мая Марыля.

Разьвей жалобу ўсю ушчэнт,
з чартамі хай ідзе да шлюбу!⁴⁾

Пустэльнай вулкі цішыня
ўзьвіваецца і дробным шротам.
Ня супыніць і не абняць
маёю струджанай істотай.

Надыдзе гэтая пара,
замоўкнуць вусны назаўсёды.
І друг, і горшы супарат,
і шкода будзе, і ня шкода...
Захочаш песняю завясыці—
ня ў твая рукі трапіў, хлопец!
Было датуль цывісьці, гусьці,
пакуль нябыт у лона хопіць.

... І, як ад чорта дзед даўней,
рысую круг я на падлозе:
згінь, думка злая, ад мяне,
пераканайся ў перамозе.

Ды ўсё ідзе, ды ўсё гудзе,
абсацы ляскаюць па бруку.
І не схаваешся нідзе,
пакуль ня возьмеш з ёй разлуку...

Сьпявай пра гэта ўсё яшчэ,
такую песняю слухаць любя.
Разьвей жалобу ўсю ушчэнт,
з чартамі хай ідзе да шлюбу...

4. Ізноў шумяць і шастаюць кляновыя лісты...

Ізноў шумяць і шастаюць кляновыя лісты
над галавою,
далавах.

Павевы нявыказнае васеньняй пекнаты

⁴⁾ Усе мы знаём, што чарцей
няма наогул у прыродзе.
І тым ня менш—усё часцей
на іх пакуты ўсе узводзім.
Дзівіцца тут няма чаго:
такая мода ў нас прынята.
Калі ступіў ня той нагой,
ня ты, а нехта вінаваты.
Тым лепш на чорта ўсё валіць:
не агрызнецца ён з балота.
Няхай пакутуе, пішчыць
яго мітычная істота...
Каб не застацца ад людзей.
І я спаслаўся на чарцей.

прынеслі радасьць з непакоем,
у адцвётанні маладое.
Кляновыя лісты ізноў трымаю я ў руках⁵⁾.
Прышла, аздобіла іх восень. І лятуць яны:
у прыгажосці
прыгажосць.
Маўклівыя і нярухомыя стаяць кляны:
ў сваім жыцці і маладосці
гаспадары яны ці госьці⁶⁾?
І мне здаецца, што ўсяго ў лістох на крыху ёсць.
Узьвее вецер, зьвее скрозь кляновыя лісты:
над галавою,
далавах.
Павевы нявыказнае васеньняй пекнаты
прыносяць радасьць з непакоем
і ў адцвётанні маладое.
Кляновыя лісты ізноў трымаю я ў руках.

⁵⁾ Калісьці... Так пачаць заўвагу
пра сэнс лістоў кляновых варта.
У гэтым слове браў адвагу
для паступовасці упартай.
Калісьці—слова дарагое!
як многа згадвае „калісьці“!
Жыццё мінулае, другое,
шуканыя сонечнага выйсця...
Лісты кляновыя збіралі
старанна кожны год малыя,
калі пунсавыя каралі
гарэлі ў восені на шыі.
Іх пасьцілалі гаспадыні
пад хлеб, саджаючы у печы.
Згадаў я гэныя часіны
і сэрца ластваўкай трапэчыць.
Затым цяпер з такою ласкай
лісты кляновыя трымаю.
Маленства згадваецца казкай,
пад грукат шпаркага трамвая.
Лятуць пад ногі пахаджанам
лісты кляновыя увосень.
І, пазлацістасьцю ўбраны,
мне смутак шэст іх прыносіць.
⁶⁾ Без пантэізму гэты вобраз
прыняць належыць, мой чытальнік.
Калі паслухаеце добра,
туга ў акордах разьвітальных.
І што сказаць павінен аўтар?
Жадаць вам сонечнага заўтра.
бяз тых акордаў за плячыма?
Усё немагчымае магчыма...

5. Лісты, прыгожыя лісты

Лісты, прыгожыя лісты
лятуць над галавой.
Які з кляновай пекнаты
цудоўны будзе гной!⁷⁾

Набракнуць вільгацьцю яны,
спрасуюцца ў пласты.
Маўчаць суровыя кляны,
чаго шкадуеш ты?

Ня трэба, дружа, сумаваць.
у гэтым прыгажосьць.
На тое восень, каб зьмятаць
усё, што з гнільлю ёсць.

5-X—29 г. Масква.

⁷⁾ Ці не пара ўжо стварыць
нам таварыства для таго,
каб не раскідаваць дары,
што восень дорыць кожны год?
Прыблізна толькі падлічыць,
якая колькасць тых лістоў.
Зграбсьці і крыху памачыць,
з іх будзе найвялікшы толк.
Такі шыкарны перагной,
а прападае задарма.
Лятуць лісты над галавой,
гаспадара на іх няма ..

Лявон Бушмар

I.

Зьвераватую панурасьць Лявону Бушмару перадаў бацька--княжацкі дробны арандатар. Памёр ён тады, калі Расія ваявала з немцамі. Акрай таго лесу, які ўсё жыццё сваё вартаваў яго бацька, арандаваў ён ад князя паўвалоку зямлі. Калі ажаніўся і аддзяліўся ад бацькі—забудаваўся на арэндзе, усё ў лік арэндных выплатак князю. Гэта быў стары моцны, як дуб. Пражыў ён на сьвеце год мусіць з дзевяноста і рабіў усё да самых апошніх дзён сваіх. Нават казалі, што гадзін за дзеве да сьмерці зьёў яшчэ пару цвёрдых антонавак—гэтак сканаў у памяці і бяз думак пра сьмерць; доктара пры ім ня было ніколі, ад самых малых дзён і аж да скананьня. Ня любіў ён дакторскіх лекаў, зваў гэта прымхаю, панскаю выдумкаю, хоць паноў сам ня цураўся. Ня верачы ў дактароў, ён гаварыў, што чалавек павінен як мае быць працаваць, колькі трэба выспацца, у меру смачна зьесьці—і тады будзе здаровы. Калі прыяжджаў бывала ў свае лясы князь, ён разам з іншымі княжацкімі дзедзічамі і гэтакімі, як сам, дробнымі арандатарамі, заўсёды зьяўляўся ў маёнтак—стаяў там з усімі перад ганкам па гадзіны дзеве бяз шапкі, пакуль выйдзе павітацца з імі князь. Тады цалаваў князю ў калена (у руку цалавалі толькі самыя буйныя дзедзічы і маёнтаўскія фундатары) і йшоў адразу дадому, ніколі не застаючыся пагаварыць з людзьмі.

Малады ваўчок—Лявон быў ужо дарослы хлопец тады, калі памёр бацька, але яшчэ ў салдаты не папаў праз гады свае. Незадоўга да сьмерці бацька некалькі раз гаварыў яму:

— Ты, сынку, глядзі, каб не папасьціся як ў войска. А калі вайна зацягнецца, дык і пагатоў пра гэта думай. Што-ж, я ўжо век свой пражыў, можа й ня будзе мяне хутка на сьвеце, дык думай сам. Калі прыдзе пара йсьці ў салдаты, дык на прамілуй бог старайся як-небудзь выкруціцца. Можа грошай трэба будзе паткнуць доктару ці якому іншаму гаду, дык што-ж ты зробіш.—Трэба дык трэба! Я сам ня служыў, грашыма адкупіўся; і нябожчык дед твой ад рэкрутаў захаваўся: некалькі год усё туляўся, часамі, расказваў, цэлы тыдзень пралежыць, бывала, ў хляве пад гноем; дык неканечне й табе йсьці службы ліха ведае за што чорту лысаму.

А калі ваявалі бальшавікі з палякамі, Лявону прышла ўжо была пара йсьці ў войска, але так усё ішлося, што ня лішне ён і клопату ўжываў, каб ня йсьці—то адступленьні, то наступленьні, то прыхоўнаўся крыху—так яно й сыходзіла. Толькі калі ўжо вайна канчалася,

вышаў быў загад такі, што ўсім дызэртырам будзе даравана, калі ў тры дні самі явяцца. У Лявона, вядома, і ў думках ня было яўляцца. ды можа й ня чуў ён пра гэты загад, седзячы як воўк у сваёй лясной гушчырні. Але з суседняга хутару два хлопцы сабраліся ехаць і яго падгаварылі:

— Дурны ты, што ты выгадаеш, калі будзеш сядзець дома. Можа неўзабаве, кажуць, замірэньне будзе, дык доўга служыць не давядзецца, а так—усёроўна не падаруюць.

— А ці праўда, што цяпер нічога ня будзе?

Яму паказалі друкаваны загад. І хоць ён чытаць ня ўмеў, але друкаванай паперцы паверыў і такім чынам праслужыў у Чырвонай арміі нешта з год. Расказвалі, што з яго чырвонаармеец вышаў не самавіты. Стреляў ён добра (разам з бацькам найлепшымі паляўнічымі былі), але палітграмата—дык гэта была для яго пакута. Чытаць яго таксама ледзьве-ледзьве навучылі, але-ж калі ён пасля вярнуўся дадому, дык адразу й гэта забыўся.

У арміі папаў ён у той атрад, які прышоў з фронту кагадзе. Стаялі раней у казармах, а пасля вышлі з іх. Сярод лясоў і поля Лявон Бушмар павесялеў, стаў вастрэйшым на слова. А то ў горадзе, у казармах быў надта панурым і маўклівым. Часамі слова ад яго выцягнуць нельга было. Сярод гэтакага збору людзей і гарадское таўкатні ён адчуваў сябе, як мядзведзь за сталом у пакоях. Некалькі разоў за ўсю службу ён прасіў усё аднаго-ж таварыша напісаць да мацеры ліст:

— Напішы ты, будзь ласкаў, ліст мне дадому, я табе аддзякую.

З гэтага „я табе аддзякую“ заўсёды сьмяяліся ўсе яго таварышы і раз нават вывелі яго з цяпльнясы:

— Які тут можа быць сьмех! А што-ж ён павінен мне пісаць, ці што? Або ты мне, або я табе што рабіць? Усякі сам і для сябе толькі можа рабіць што і калі сам захоча.

— Ты зусім, Бушмар, не калектыўны чалавек,—сказаў хтосьці з таварышаў.

На гэта ён нічога не адказаў, унурыўся і лёг на свой ложка, адварнуўшыся ад усіх. Ліста ў той дзень ён пісаць не захачеў. Ліст напісалі на другі дзень, калі той таварыш, што пісаў заўсёды яму, сам падышоў да яго:

— Ну дык давай, Лявон, напішам, ці што?

Лявон пачаў дыктаваць:

— Дзякуй богу жыў, напішы, здароў. Нудна па дому, і няхай ня збывае жарабіцы і рабіць каго нойме, пакуль я прыду, каб не рашаць гаспадаркі...

Маці раз прыслала была яму пасылку. Дык ён дастаў з пасылкі самы большы сыр і падышоў да таго таварыша, што заўсёды пісаў яму:

— Вазьмі, будзь ласкаў, сыр. Ты заўсёды мяне слухаеш, калі я прашу цябе напісаць дадому.

Таварыш пакрыўдзіўся:

— Так, патаварыску, дык я вазьму, а калі гэта заплата, дык не хачу Лявон Бушмар, як бездапаможнае дзіця, аглянўўся навокал. Вы сокая постаць яго крыху прыгнулася ад нейкай як-бы нецярплівасьці непаразумеьне было ў вачох.

— Вазьмі,—яшчэ раз сказаў і працягнуў у руках сыр.

— Не вазьму. Давай усе гуртам яго зьемо.

Ён ня ведаў, што рабіць з сырам, схаваць яго назад, ці пакінуць на таварышавым ложку. Але тут сам таварыш дапамог яму—забраў сыр і тут-жа ўсе гуртам зьелі яго. З таго часу Бушмар яшчэ большым ваўком зрабіўся, а яму яшчэ больш сталі надакучаць.

— Не калектыўны ты чалавек... Зьвераваты.

— Дзікі й ня людзкі.

— Ты-ж ніколі чалавеку, каб прышлося, не паможаш, калі ў таго ня будзе чым адплаціць табе.

Бушмар раз у такі момант усхваціўся й размахнуў сваімі шырокімі плячыма. У адну руку згроб нешта з траіх і шпурнуў на блізкі ложак. Кароткая шыя яго густа пачырванела, ён моцна і шумна дыхнуў. Тады з ім ужо мала загаворвалі. Твар яго стаў жорсткім, бровы часта соўваліся.

Калі вышлі з гораду, дачыненні між ім і таварышамі сталі лепшымі. Бушмар стаў сам загаворваць з усімі. Але ня быў ніколі ў вялікім гурце—любіў адзіноцтва і нават кватараваць застаўся у сялянскай хаце адзін, без таварышаў. Ён тут трохі здружыўся з гаспадаром хаты. Калі льга было ад службы, вельмі ахвотна ішоў у гумно малаціць і тады ажыўляўся:

— Чалавек без работы ня можа доўга быць, хіба толькі спрадвечны лайдак, або каторы змалку ня прывык.

Тады-ж нейк раз ён, разгаварыўшыся, прызнаўся гаспадару, што трохі каецца, што пашоў служыць:

— Ня ведаў, што гэтак доўга зацягнецца. Чорт ведае чым займайся тут. Хіба гэта работа?

Ён вельмі рваўся цяпер дадому.

II.

На ціхім небе стылі зоры. Здаровая вільгаць ішла з лясоў і туманамі асядала на голую зямлю. Перад сьвітаньнем маўчала поле; злязчы ў рэчку, бялелі на чорнай зямлі лапіны апошняга сьнегу.

Над самай рэчкаю, на ўзгоркаватым яе беразе, высока над змросчнымі паплавамі, узнімалася няроўная сьцяна лесу. Дарога ў лешла праз рэчку, цераз мост, з поля і паплавоў. На дарозе ў лесе было чорна і ціха. Таму пад нагамі ў чалавека звонка і мокра трашчала леташняе лісьцё. Чалавек ішоў паволі, нёс за плячыма клунак. Часамі ён прыпыняўся, дзе дрэвы разыходзіліся ад дарогі і над палянкай ніжэй зьвісала зорнае неба. Чалавек як бы прыглядаўся, ці

прислухоўваўся да чаго. Стаяў так хвіліны са тры і зноў ішоў далей. Ступаў ён моцна, але хада яго была лёгкаю, хоць і ўтомленаю—так як ходзіць чалавек па роднай зямлі. Дарога доўга йшла лесам, перакідалася праз кавалкі поля, праз нізкія ядлаўцовыя лагчыны.

Ужо сьвітаць пачало, як чалавек прыпыніўся каля густое няроўнае агароджы. Застукаў брамкаю і пхнуў яе каленам. Забрахаў сабака, заядла захроп, кінуўся пад чалавека, заскроб кіпцямі па вільготным крысе салдацкага шынялю.

— Галас, галас,—горача загукаў чалавек.

Сабака адбегся і брахаў, пачаўшы павільваць хвостом.

— Галас, не пазнаў? Ах ты, дурны!..

Сабака радасна завішчаў, пабег, абняў гаспадара пярэднімі лапамі, лізнуў у твар. Чалавек усё стаяў, аж пакуль не прайшло сабачае захапленне. Тады ўзышоў на ганак, спусьціў з плеч клунак. У сенцах ужо стукалі хатнія дзверы—сабака кагосці пабудзіў сваім брэхам.

— Хто?

Голас з сянец чуваць быў малады, жаночы, хрыплаваты ад сну. Чалавек на ганку ад гэтага голасу падняў галаву і падаўся крыху назад.

— Хто?—зноў запытала жанчына.

— Гаспадар.

— Які гаспадар?

І здагадаўшыся, загаласіла:

— А божачка-ж мой. Лявон!

Яна з грукатам адкінула ад дзвярэй завалу, і Лявон Бушмар пачуў знаёмы пах сяней. У кухні жанчына запаліла газоўку, і тут Бушмар ацапянеў, глянуўшы на жанчыну. Яна таксама ня зусім мусіць вольна пачувала сябе: стаяла ля печы маўкліва, спусьціла ўніз рукі і не гаварыла больш ні слова. Твар яе густа ружавеў.

— Ты... тут?.. запытаўся Бушмар.

— Служу... Ты як напісаў тады адразу быў, каб хоць каго маці ўзяла рабіць... дык я нанялася.

— Нанялася?

Жанчына маўчала. Глыбокае непаразуменьне прайшло па бушмаравым твары.

— А маці дзе?

— Маці хвора... Не ўстае... другі ўжо тыдзень.

Бушмар адчыніў дзверы ў чыстую хату. Жанчына запаліла лямпу. Маці прагнулася, пачала ад радасці плакаць, гаварыць і стагнаць.

Маладая жанчына колькі разоў выходзіла і ўваходзіла—пачыналася дзённая гаспадынская таўкатня. Бушмар не захацеў адпачываць, пасядзеў каля маці, пераапрануўся ў сваю цівільную адзежу і адразу пашоў на слябіу. Сабака весела гайсаў сьледам за ім. Бушмар аглядзеў непаруленую агароджу, непадгрэбеную салому, незачыненыя вароты на прыгменне... Выцягнуў з студні вады, паспрабаваў, ці добра ходзіць коварат.

Як і заўсёды, пануры быў выгляд яго. Але ён стрымліваў рух моцных рук сваіх пры гэтай малой рабоце—гэтакім захапленнем поўнілася ўся істота яго. Пахадзіўшы па дварэ, ён вышаў за гумно. Там скідаўся сялібны ўзгорак глыбока ўніз, у рэчку. Пад стагоднімі дубамі прэла леташняе лісьцё. Малады ельнік зубіў цёмную зеляніну за паплаўною лукою. З трох бакоў быў дубняк і ельнік. З чацьвертага горбілася поле. Неба над сьветам было высокае, ціхае, веснавое.

Бушмар правёў рукою па твары, як бы зьнімаючы з яго штосьці чужое і няпрыемнае. Вочы яго ператварыліся ў агністыя стрэлкі. Ён зьняў шапку, расшпыліў жыветку. Здавалася, што ён хоча гэта пазбавіцца ўсяго лішняга, каб як мага глыбей чуць вялікую музыку ляснае адзіноты.

Бушмар стаяў. І от твар яго выпягнуўся, губы сьціснуліся. Ноздры разьдзьмуліся і заварушыліся. Чалавек чуў магутны пах лесу, зямлі, вады, вясны, адзіноты. Вочы прыжмурыліся, і зьвярыныя бровы пацягнулі за сабою ўніз лоб.

Бушмар ішоў назад па прэлых лісьцях. Маладая жанчына, нанятая гаспадыня, упоперак перад ім перайшла двор. Бушмар спусьціў у зямлю вочы і жорстка запытаў:

— Як-жа ты нанялася з хаты?

Жанчына адказала не адразу, і то як бы нехаця:

— Так здарылася.

— Як?

— Памёр мой.

Бушмар аж уздрыгнуўся. Вочы яго ўскінуліся на жанчыну. Яна ад гэтага зірку пачырванела, апусьціла галаву, уздыхнула. Засьпяшлася ў сенцы. Бушмар стаяў усё і ня зводзіў вачэй з жанчыны, аж пакуль яна праз увесь двор ішла.

У той дзень Бушмар рабіў многа. Заходзячы ў хату, ён разоў два падыходзіў да матчынае пасьцелі, стаяў па колькі хвілін і маўчаў. Старая жанчына была слабою зусім.

Бушмар стараўся цяпер не заставацца падоўгу ў хаце. Дарваўшыся да работы, ён у той дзень зрабіў шмат і падвечар, прытомлены, распачаў ужо завіхацца каля агароджы. Разабраў гнілое прасла плоту і пачаў цягаць запасныя калы. Жанчына зноў папалася яму на вочы. Гэтак, як вінаватая разумная жывёла глядзіць на гаспадара, яна ўскінула цяпер на яго вочы свае і ў голасе яе цяжка было заўважыць што большае за гаспадарлівую, звычайную руплівасьць, за абыякавасьць да гаспадара і чужое работы. Была нават недаверлівасьць і варожасьць да чужога чалавека. Яна йначай ужо як раніцаю гаварыла цяпер:

— Можа памагчы насіць?

Ён змоўчаў, а праз хвіліну сказаў:

— Рабі там што ў хаце трэба.

І глянуў гэтак, як і той раз, ёй ўслед, але тут-жа ўнурыўся ў работу. А яна пайшла ад яго падбегам, можа штучна сьпяшаючы.

Завязаная назад рагамі хустка зьбілася ў яе з галавы, кароткая кудзельная вопратка была абсыпана асьцюкамі. Яна была ў хаце аж пакуль ня зьмеркла, а на зьмярканыі шукала па дварэ яго вачыма. Нідзе нікога ня было. Яна вярнулася ў хату і пагаварыла з хвораю:

— Лявона няма нідзе поблізу, можа куды адышоўся, а тут мне позна будзе йсьці адной, яго чакаўшы. Я ўсё ўправіла, дык я пайду. Чуць разьвіднее буду зноў.

— Добра,—абазвалася старая.

Жанчына рушыла з хаты. Мінула сялібны лясок, перайшла па кладцы рэчку адышлася ўжо трохі ад сялібы. І там убачыла Бушмара. Ён стаяў над загіністым берагам каламутнае рэчачкі і кудысьці глядзеў, або быў у моцным задуменьні.

Яна на момант прыпынілася, трохі жажнулася ад нечаканасьці. Ён пачуў яе крокі і азірнуўся. Бровы яго былі ссунуты—гэта яна добра заўважыла.

— Аміля!—неспадзеўкі сказаў ён першы раз за гэты дзень яе імя, так сама ўздрыгануўшыся ад раптоўнага яе зьяўленьня.

— Я йду дадому на сёньня, даўно ня была, заўтра на сьвітаньні прыду. Тут усё ў парадку.

— Ідзі,—адказаў ён адразу.

Яна засьпяшалася. Ён доўга яшчэ стаяў, аж пакуль змрок не агарнуў усяго. Тады паволі пашоў назад. Так ён сярод цішыні спаткаў першы вечар у роднай сялібе.

„Ёй ня хочацца быць тут са мною—думаў Бушмар уночы,—пашла, уцякла. Баіцца“.

Ён усьміхнуўся жорстка і ціха, як бы дамогшыся таго, чаго доўга дамагаўся.

— Гэта вы самі, мамуня, падгаварылі яе застацца да нас?—пашоў ён, устаючы на сьвітаньні, да старое.

— Каго? не зразумела адразу маці.

— Амілю.

Стогнучы і охкаючы, маці гаварыла:

— Яна толькі як дачулася, што наняць нам каго трэба, дык сама прышла прасіцца. Дзе-ж яна тут ноймецца йначай, няма тут лішне дзе і да каго. А так ёй жыць—у хаце галота. Я цябе, кажа, аддаў замуж і мала што ты пасаг свой назад прынесла—у хаце цесна, жыві дзе хочаш. Жытка ёй каяя прышлася...

— Шпарка-ж яна аўдавела,—панура сказаў Бушмар.

III.

За колькі год перад гэтым на тым самым месцы, дзе стаяў на змроку Бушмар, калі напаткала там яго Аміля, адбылося адно ня зусім звычайнае здарэньне. Польскія салдаты стаялі тады густа па ўсіх суседніх вёсках. Бушмар жыў у сваім звычайным жывым спакоі. Раз у два тыдні выяжджаў у пастарунак на стойку з фурманкаю, а больш,

як і заўсёды, мала дзе яго хто бачыў. Вечарамі-ж ён падыходзіў праз свой лес да вёскі. Там ужо чакала яго Аміля. Часта яна йшла яму на спатканьне, тады ён вёў яе да лесу. Там садзіліся блізка адно пры адным на паваленай яліне. Лес ціха гуў, страсяючы з сябе сухія іголки і сьнег. Сьнег быў і пад нагамі ў іх—абледзянелы, гладкі і ўлеганы. Яна мерзла на халодным дрэве, ён браў яе на свае калені, яна згіналася ў яго руках, рабілася маленькаю перад ім, бездапаможнаю. Часта ён дзеля жартаў пераносіў яе праз усю паляну да дарогі, адкуль яна бегла дадому, а ён стаяў пад ельнікаваю сцяною і пільнаваў яе ўзрокам сваім. Заморожаная цішыня скоўвала поле, а гул лесу быў спакойнейшым за ўсялякую цішыню. Яна знікала з вачэй яго недзе ў цёмным міргаценьні сьцен і стрэх, а ён усё стаяў. Высокая постаць яго цямнелася на водшыбе за колькі крокаў ад лесу. Ён пасля паволі падаваўся ў свой бок, ніколі ня позьнячыся ў сваю мярлогу. Дзень назаўтра прайходзіў ня доўга, ня коратка—ішоў як ішоў—за рэбатою. А вечарам Лявон Бушмар зноў ішоў праз лес.

У той памятна дзеля некаторых вечар Аміля, была такая, як і кожны раз,—маленькая, блізкая. Яна нават больш, як заўсёды, праседзела ў яго на каленях. Але ўжо, калі ён памкнуўся давесці яе да самага дому, яна сказала скрозь прынадны сьмех:

— Я адна перабягу, а ты йдзі.

Зьвярыная трывога ўкалола яго. Ён, як з помстаю, да болі сьціснуў яе пальцы; яна аж закрычала ціха. Ён сьціснуў руку ёй яшчэ мацней.

— Бяжы,—як бура дыхнуў ён.

І сам пайшоў, але злосная трывога не пакідала яго. Як на тое ўсёроўна йшлося. З паўдарогі ён вярнуўся ў вуліцу і прыпыніўся каля знаёмага хаты. Праз акно ён убачыў, як Аміля стаяла ля стала і моцна сьмяялася. У хаце чулася мужчынская польская мова. Нешта яго цюкнула. Ён падбег да вакна з двара і ўбачыў з другога боку стала польскага жаўнера, з афіцэрскімі нашыўкамі на зялёным салдацкім сурдуче. Бушмаравы вочы ў той-жа момант зажмурыліся, губы сьціснуліся.

Па вуліцы хадзіла колькі жаўнераў. З сваімі польскімі няспрытнымі жартамі, яны зазіралі ў вокны, дзе былі дзяўчаты. Бушмар пашоў на прыгуменьне і сеў на бярвеньнях. Быў ён тут нядоўга. Забразгалі дзьверы і дзьве постаці пашлі паволі на вуліцу. Бушмар краўся сьледам. Ён чуў, як паляк дробна сыпаў кавалерыйскімі жартамі, а Аміля, як шамкамі зьвінела вясёлым сьмехам і прабавала адказваць нешта, падрабляючыся пад польскую мову:

— Цёпер позна...

— Панна муві „цёпер“—хо-хо!

Паляк сам рагатаў і ўсё трымаў за руку Амілю. Бушмар сьледам за імі вышаў за апошнюю хату. У галаве яго стукала кроў, ён трымаў у зубах губу і краўся ззаду. Стараўся даслухаць гаворкі. Тут яму зноў прышлося прыпыніцца і стаць пад дрэвам. Паляк доўга трымаў Амілю,

пасья павёў назад у вуліцу. Яна ўсё сьмяялася, весела і гульліва. Бушмар рваўся падбегчы да іх. Нарэшце яна зноў пашла з ім з вуліцы. Так Бушмар прастаяў доўга. І што больш за ўсё страсянула яго, гэта Амілін сьмех, такі бесклапотны, шчыры, вясёлы. І гэтакі-ж знаёмы яму.

Бушмар пачаў ужо думаць. Ён цяпеў і дачакаўся канца. Было за палавіну ночы, калі ён убачыў паляка аднаго. Той ішоў дарогаю, мінаючы ў бакулес. Бушмар паўз лес абабег кругом і пашоў насустрач.

— Хто?—гукнуў паручнік.

— Чалавек!—гукнуў у адказ Бушмар, падняў угару рукі і стаў так на дарозе.

Паручнік падышоў, трымаючыся за рэвальвэр.

— Сконт?!

Бушмар як стаяў, кінуўся наперад і грунуў кулакамі паручніку ў грудзі. Той адно зьвіўся Бушмару пад ногі і духу не ўказаў.

Можа-б і ня лішне ўзялі-б на падазронасьць Бушмара, каб ён праз дзён два недзе ня зьнік з дому. Назаўтра пасья забойства паручніка знайшлі пасярод дарогі, і сьледзтва пачало трэсьці кожную хату. Былі і ў Бушмара, але нічога не даводзіла яго вінаватасьць, хіба толькі што сьляды на сьнезе зварочвалі з дарогі на яго хутар. Але-ж сьлядоў было шмат і ці мала куды і чаго ходзяць людзі напрамік, каб карацей было? Аднак-ж, ён доўга не сядзеў дома. Калі на трэці дзень зьявіліся, каб забраць яго, у хаце знайшлі адну маці. Яна енчыла і стагнала, што Лявон паехаў да стрэчнага брата і вернецца дзён праз чатыры, бо брат жыве далёка, вёрст за трыццаць, „таксама на арэн-дзе ў найсьнейшага князя“. Яе перацягнулі колькі раз нагайкаю і дапыталіся, дзе жыве той Лявонаў брат. Арыштаваная Аміля расказала ўсё як гадзін за тры да разьвітаньня з польскім афіцэрам яна бачылася з Бушмарам, а пасья „бавілася ў хаце і на вуліцы з панам паручнікам“. Праз месяцаў два яе выпусьцілі, а Бушмара і ў брата не знайшлі—счуўшы бяду, ён там застаўся прыхоўвацца.

Так справа дацягнулася да польскага адыходу, тады ён і вярнуўся. На адыходзе палякі яго паскублі, ды і так маці пачала рашаць гаспадарку, бо ня было сілы ўпраўляцца аднэй.

Нікому Бушмар ні ў чым ня прызнаўся, нават самай Амілі, якая пасья прышла была сама да яго бледая і трывожная. За ласкавы і нявольніцкі зірк яе вачэй ён тады-ж адварнуўся ад яе.

— Ня я забіў,—адказаў ён і мацеры.

І маці з таго была ўпэўнена, што сын яе не вінаваты. Час прайшоў і пра цёмнае здарэньне толькі калі-нікалі ўспаміналі людзі. На Бушмара-ж, можна сказаць, ніхто й ня думаў цяпер.

Другі раз Аміля прышла была да яго ўжо нейк пад восень. Нязвычайная для яе, нездаровая сьмеласьць была ў вочах яе. Узбуджанасьць прыкметна была ў ёй надзвычайная.

— Я прышла запытацца ў цябе, Лявон.

— Пытай.

Ён чуць-чуць паказаў зубы ад штучнага сьмеху.

— Ці ісьці мне замуж? Да мяне адзін сватаецца.

— Калі добры чалавек трапляецца, дык ідзі.

У яе была трохі надзея на нейкі іншы адказ яго. Пасьля-ж гэтага яна прыкусіла губы й пашла шпарка. Ён упэўніў сябе, што добра зрабіў, напусьціў на сябе весялосьць, выбраўся на пару дзён да таго самага стрэчнага брата. Цяпер ён увесь аддаўся аднаўленьню свае паскубленае гаспадарскае мярлогі.

Аміля-ж, можа й на злосьць Бушмару, паслухала яго рады. Чалавек знайшоўся ня кепскі. Яна пайшла замуж праз месяцаў чатыры пасьля апошняга свайго прыходу да Бушмара. Ад гэтага замуства яна нарадзіла сына.

IV.

Бушмарава маці яшчэ больш аслабела.

Сярод ночы ён вымасьціў сядзеньне ў возе і паехаў па брата. У полі як мае быць усталёўвалася вясна. Раньнія гаспадары пачалі скародзіць.

Апаўночы было ў полі цёмна і холадна-парна. Бушмар выбіраўся з лагчын паволі. Паўз дарогу бялелі каморніцкія тычкі і межавыя слупы—яшчэ без самага гаспадара Бушмара вёска адціснула яго да самага лесу і ўрэзалася ў яго паплавы.

Ужо ў наступныя дні пасьля прыходу свайго, ён спробаваў непадавацца. Але гаварыў ён толькі з самымі суседзьмі—мець дачыненьне да начальства, хоць і да самага малога, было для яго горш усялякае пакуты. Ён тады пачынаў заікацца, ад жаданьня выказаць усё як ёсьць разам. Блытаў словы, нарэшце змаўкаў і пачынаў спачатку.

— Чаму гэта залезьлі сюды?—сыпаў ён злоснаю гаворкаю і паказаў рукой на лес.

— А як-жа? На тое абрэзка,—адказалі яму.

— Чаму гэта?—зноў перапытваў ён.

Маўчалі.

— Чаму гэта? Што, у мяне лішнія ёсьць, ці што? Можа вы й на той бок лесу палезеце?

— Можа й палезем.

— Хто арэнду плаціў, а хто палезе! Чаму гэта?

З братам яны прыехалі ў наступную ноч. Зноў у ясным змроку бялелі каля дарогі межавыя слупы і тычкі.

— О, паказаў рукой Бушмар.

— Але,—кінуў брат.

Больш нічога яны пра гэта не гаварылі і ўехалі ў лес моўчкі.

Брат быў вельмі падобным да Лявона, але ростам быў яму, высокаму, па плячо ўсяго. Лявон Бушмар падстрыгаў вусы, а гэты падкручваў іх стрэлкамі ў бакі. Гаварылі яны адзін з адным мала, і бяз слоў вельмі добра разумелі адзін аднаго.

Назаўтра зусім парушыўся звычайны ход жыцця ў Бушмаравай сям’і. На паўдні Лявону Бушмару давялося йсці ў вёску прасіць людское дапамогі. Прышоў Амілін брат (сама Амілія нараіла Бушмару зайсці на яго, а Бушмар быў выбіты матчынаю смерцю з звычайнае каляіны), і яшчэ прышоў стары Вінцэнт, што ўмеў на памяць усялякую касцьцельную адправу. Капіў дол Амілін брат, труну рабілі самі Бушмары, а Вінцэнт маліўся з кантычак—перасьпяваў колькі разоў „Анял панскі“ і „Здравась Марыя“. Пасьля труну ўдвух Бушмары завезьлі ў мястэчка пад касцьцёл. Вярнуліся позна. А назаўтра сышліся ў Бушмаравай чыстай хаце на жалобны абед. Віцэнт прышоў з жонкаю, за гаспадыню была Амілія. Бушмар дастаў выпіць. Перад абедам Віцэнт зрабіў жалобную адправу—засьпяваў зноў „Анял панскі“, усе падцягалі. Нават сам Лявон Бушмар падаваў свой як з пад зямлі голас.

Амілін брат ня прышоў назіраючы. Усё тут было ў яго—і тое, што выправіў ён служыць з хаты Амілію, і што Амілія тут няма ведама як (ён ведаў усё) пачувае сябе, і што самога Бушмара ён, разам з усімі, цісьне на гэты бок лесу... Ад Вінцэнтага ён ледзьве адкараскаўся, каб ня йсці. Справа з Бушмарам у яго тады толькі пачыналася.

Спачатку быў ціхі настрой. Бушмараў брат, расчулены і ўзлагоджаны, успомніў свайго хлапчука:

— Бывала адна ўцеха была. Прыедзеш дадому, распапрагнеш каня, а ён пад нагамі трэцца, памагаць лезе. Часамі й крыкнеш на яго, і ўшчунеш, калі пасваволіць, але як памёр, дык сам палез бы лёг на яго месца, абы падняць яго.

На твары яго засьвяцілася вялікая чалавечая чуласьць. Вінцэнціха заплакала, уцёр сьлёзы і сам Бушмараў брат. Так прашоў абед. А як вышлі на ганак, каб разысьціся, той-жа самы Бушмараў брат не сыцярпеў:

— У мяне адрэзалі палавіну ўсяе зямлі. Але я хоць толькі што на арэнду быў сеў, але о!

Ён ткнуў пальцам на брата.

— О! спрадвеку арэнду плаціў.

— Чаму гэта так?—сказаў Лявон Бушмар.

— Нічога ня зробіш,—сам-жа адказаў Лявонаў брат.

— Нічога ня зробіш,—іншым ужо тонам сказаў і Вінцэнт.

V.

Меркла ў лясох. Гусьцілася цёпла неба. Адвячорак цадзіў паплаўныя туманы.

Рэчка ўлілася ўжо ў свае берагі, цякла ціха, ціха. Магутнасьць вясны жыла ў лясох і ў полі.

Бушмарава постаць чарнелася над рэчкаю. Ноздры яго варушыліся і жмурыліся вочы.

Ён зноў быў адзін. Брат паехаў дзеён праз тры пасьля матчынага пахаваньня. Бушмар-жа яшчэ некалькі дзён, як выбіты з свае каляіны,

не задумваўся ні над чым. Аміля каля яго чула сябе ніякава, кожны адвячорак пакідала ў сялібе яго аднаго, начаваць хадзіла ў вёску. Можна таму, што ад Бушмара слова цяпер больш як калі цяжка было выпягнуць.

— Я пакіну служыць тут зараз,—сказала была раз Аміля.

Ён не пачуў, ці так нічога не адказаў.

На змроку высокая постаць узвышалася над рэкаваю лукою. Чалавек маўчаў як і ўсё, што было навокал яго—усё жыло толькі веснавою чутасцю сваёю. Доўга стаяў высокі чалавек. Змрок пагусьцеў, неба яшчэ не запаліла зораў.

Чалавек азірнуўся і пашоў паволі назад. Усё таксама варушыліся храсткі яго носа, бровы зьехалі нізка і зрасьліся.

Маленькая жанчына йшла па траве. У руках яна несла чаравікі, ад работы ружавеў твар. Яна йшла падбегам ад гумна. Вольнай рукою напярэляла валасы і глядзела кудысьці паверх усяго. Яна папаткалася высокаму чалавеку. На адзін момант вочы іх спаткаліся, але чалавек адварнуўся і пашоў на высокі ганак. Жаночая постаць прыгнулася ад таго ўзроку мужчыны, больш засьпяшалася. От яна сядзіць на ганку і абуваецца.

Марудзіць, абцірае ногі аб мокрую траву. Ціха навокал, нікога нідзе няма. Жанчына ўстала, яна ўжо гатова была йсці:

— Дык я пашла ўжо, заўтра на сьвітаныні прыду,—моцна, каб чулі ў хаце, гаворыць яна тое, што й кожны дзень у гэтую самую пору.

Але чамусьці яшчэ марудзіць. Яшчэ нагнулася направіць шнурок у чаравіку. Шнурок нешта завязваецца доўга, раптам рвецца і яго трэба звязаць.

Ідзе жанчына паволі, унурыўшы галаву, трымаецца роўна, як-бы чуючы ўсё яшчэ на сябе той момантны зірк.

Яна ідзе паўз разваленую пуню; пахне з яе прэлая саломы і веснавая цывіль. Тут жанчына пашла шпарчэй. Але чалавек выбягае на ганак і моцна заве сабаку.

— Галас, Галас!

Жанчына бачыць здалёк як цераз двор імчыцца да гаспадара сабака, як сам гаспадар сыходзіць з ганку. Яна прыпыняецца і глядзіць: „а можна там здарылася што, яна-ж тут усю гаспадыніну работу адна параблае, можна чаго й не дагледзела?“

Чалавек-жа адагнаў ужо ад сябе сабаку і ідзе цераз двор. От пашоў ён шпарка Жанчыне відаць магутнасьць яго ўзроку ў гэтую хвіліну. Яна вельмі павольна паварочваецца да дарогі і ідзе сабе: „яна-ж ужо разьвіталася—сказала што пашла“.

За брамаю гарачая хада магутных ног дагнала яе. Яна не азірнулася, але чула на сабе чужую буру. Тады з востраю непераможнаю, пакутнаю і страшнаю радасьцю пашла шпарчэй, штосьці бяздумна ўгадаўшы ў гэтым. І тады-ж пачула, як схпіла яе тая чужая бура.

Бушмаравы рукі ўзнялі яе высока; пад зьвярыным дыхам яго, валасы з-пад хусткі казлытнулі твар. Слабасьць і раптоўны ўздым страсянулі яе. Разам з тым ласкавая жаночая хітрасьць прайшла па твары яе.

— Я чуць не вярнулася, думала што здарылася,—шапнула яна і змоўкла зусім.

Бушмар цераз увесь двор бегам нёс яе назад на руках.

Праз паўгадзіны яна нехаця вышла на ганак. У расчыненых дзвярах неўзабаве зьявіўся за ёю Бушмар. Яна сышла з ганку, вельмі паволі зноў моўчкі пашла, ці толькі зрабіла выгляд, што йдзе. Бушмар зьбег з ганку за ёю. І з трох крокаў зноў схпіў яе на рукі. Хітрая жаночая ўсьмешка лягла на твар яе. Яна ўзмахнула рукамі, вызваліўшы іх з пад Бушмаравых, узяла ўгору галаву і ахапіла яго за шыю. Бушмар панёс яе зноў у хату.

VI.

Віславуці, белавусы, стары Вінцэнты стаяў за лесам на дарозе. Андрэй—Амільн брат падыходзіў да яго ўпоперак цераз ралью. Твар Вінцентага тоненька ружавеў на ветры, нядаўна аголены, гладзенькі. Андрэй ледзьве цягнуў ногі па цяжкай, скібаватай ральлі.

— Адпоўз Бушмар за лес,—сказаў Андрэй.

— Напалі на чалавека, адказаў Вінцэнты.

— Будзе з яго аднаго.

— Можа будзе, а можа й не. З таго боку лесу тамашнія яшчэ падбіраюцца. Так мусіць і адхвацяць усю гору.

— Калі бо ён упарты які. Сцураўся людзей і не падкнуўся нават выгаварыць сабе. Можа меркаваньне якое знайшлі-б з людзьмі, ці што.

Вінцэнты задумённа плюнуў, абцёр рукавом вусы. Твар яго на ветры заружавеў і пагладчэў больш. Здаваўся мокрым. Цераз поле, з кустоў, ішлі людзі. Андрэй ўваткнуў ля дарогі тычку, міргнуў Вінцэнтаму. Той пашоў далей ад дарогі, набраўшы з зямлі пад паху гатовых тычак. Мужчыны прыпыніліся ля Андрэя Каморнік загадаў раскручваць землямерную істужку.

З лесу, з-пад Бушмаравых сялібы вышла Амілья. Яна йшла шпарка, заклапочана. Андрэй памкнуўся быў пайсьці ёй насустрач, але пад цікаўнымі і хітрымі позіркамі мужчын, застаўся. Амілья падышла да яго адразу.

— Чаму Бушмар сам ня прышоў?—запыталася колькі галасоў разам.

Амілья адказала аднаму толькі Андрэю:

— Ня прыдзе... Мяне прыслаў... Што тут хаця робіцца...

Яна спусьціла рукі й стаяла з сухой заклапочанасцю. Глядзела на ўсю работу.

— Што гэта за чалавек, чаму ён вачэй не накажа; а пасья сьмяртэльнае крыўды не абярэшся,—загаманілі зноў да Амілі мужчыны.

— Каб тут каморніка ня было, можа-б ён і прышоў, засьмяяўся Андрэй—Што, невядома, як яму цяжка з начальствам гаварыць?

Аміля бездапаможна глянула да брата. Той падступіў да яе бліжэй. Мужчыны заварушыліся на полі.

— Думаеш кідаць служыць?—запытаў Андрэй ціха, адводзячы сястру ўбок.

Аміля паціснула плячуком і апусьціла вочы. Скрытнасьць заўсёды ўдавалася ёй.

— Хіба каб дзе йначай апытаў службу. Але-ж няма нідзе цяпер. Дзе ты тут выстараешся цяпер службы.

Аміля маўчала.

— Хіба можа пасья што якое будзе, калі астальоецца як мае быць наша гэтая работа. Тады можа палепшае дома ў хаце, тады вернешся. А так, цяпер—дзе тут падзецца ў гэтай хаце, і за што рукі зацяць?

Сказаў ён гэта як-бы так сабе, асьцярожна. Пасья гэтага заўважыў як пачырванелі Аміліны вочы, як бліснулі ўкрадкі на іх сьлёзы, і ўжо больш нічога не гаварыў пра гэтыя справы. Сказаў зусім інаша, і яму не цікавае:

— Чаму ты босая прышла, халодны дзень гэтакі? Раніцою мароз быў.

Яна агледзела яшчэ раз падлеснае поле і пашла назад. Андрэй паглядзеў ёй услед, нахмурыўся, пасьвістаў ціха дзеля нейкае разрыўкі. Ад гэтага востры твар яго страціў сваю сталасьць набыў дзяцінную, штучную надзьмутасьць.

„Чаго яна крыўдзіцца? Што, я яе дзіцяці ня трымаю, ці што? Што, я не даглядаю яго, ці дурное што яно бачыць у мяне? Помачы ад яго-ж няма. Гэта й так добра што пры маім дык разам і жонцы заход з імі малымі. Чаго хацець? Ушчуваць-жа няма яшчэ каго, каб можна было думаць, што я б'ю яго“.

З палавіну думак гэтых ён выказаў голасам, сам сабе. Вінцэнты цяпер цікаўна тоўкся каля яго, здагадліва пачуў сёе тое і сказаў да толку:

— У меру дзіця ўшчунуць трэба, калі пачне ўжо ў рост убірацца.

Андрэй не захацеў з ім гаварыць. Вінцэнты, як зьнячэўку дзе абмочаны на холадзе, заклапаціўся вельмі каля тычак.

VII.

За лесам насядала на сялібу вясковае поле. Арудаваў там Андрэй, праціўны Бушмару чалавек. Бушмар і ніколі ня меў з ім сталае гаворкі: хіба бывала трэба была пагаварыць крыху ўвайшоўшы ў хату да Амілі, а цяпер і пагатоў. Ён з-за лесу чуў праз Амілю, што Андрэй сіберна заеўся на Вінцэнтага за тых там справы, што Вінцэнт нагаворваў супроць Андрэя людзей, што самога Вінцэнтага ў хаце нелады нейкія... Аміля кожны дзень падвечар даведвалася да свайго дзіцяці, доўга ня бавілася там у Андрэя — цяпер ужо заўсёды варочалася нанач. Яна ўсё была такою-ж самаю ціхаю, прывабна пажаноцку пакорліваю. Вечарам, прыбегшы ад брата, яна знаходзіла Бушмара ў хаце, зазірала яму ў вочы. Ён цягнуў яе да сябе.

Вясна тады ўбіралася ў сілу. На полі, на палянах і лесавых выцерабах зазяленьвала ярына.

Навокал Бушмаравая сялібы зьявілася новая агароджа. За лесам, тут-жа пад бокам у Бушмара забялелі слупы на другую іншую агароджу. Дарога з лесу, што з Бушмаравая сялібы, падалася ў бок, закруцілася пад самую рэчку — новы перароблены вясковы палетак адапхнуў яе.

Сюды, за лес, калі быў час, у нядзелю з Бушмарам выходзіла часта Аміля. Яна то, праўда, ішла ня разам з ім, а ззаду, як-бы назіркам. Ён выходзіў з хаты адзін, ён нікуды ня клікаў яе з сабою, калі йшоў куды так без работы. Але яна ішла за ім, убачыўшы яго за брамаю. Сыходзілася з ім ужо ў лесе. Тады гаварыла:

— Можа мы сёння ўдваіх да Андрэя пойдзем?

Ёй хацелася каб гэта было, і баялася яна зводзіць іх. Ён сьціскаў губы, хмурыўся. Адказваў не адразу, а ўжо калі яна начкаецца гэтага адказу:

— Ты-ж кожны вечар бываеш там.

Яна так ужо й ведае, што ён гэта скажа. Але яшчэ не падаецца:

— Мала шта я адна хаджу. Каб з табою калі ўдваіх пайсьці, мне гэтак хочацца... Лявонка...

Яна ведае, што на гэта ён ужо нічога ня скажа. Толькі як-бы дзеля таго, каб разгледзець што на дарозе, ці ў полі, адвернецца і колькі хвілін ня зьмігне з аднаго месца. А там і Андрэву хату відаць на ўзгорку, другая з краю. Разьбіты маланкаю клён гнецца пад растрэсенаю страхою, развалены комін накрыты вялікаю бляшаною міскаю бяз дна. Там Андрэй можа дзе ў нядзелю курыць на вуліцы на бярвеннях з мужчынамі і можа зноў „нагаворвае людзей на Бушмара“.

Ніколі Бушмар ня пойдзе туды!

Амілю цягне туды хоць на момант.

Я пайду, — гаворыць яна, — калі ты пачакаеш крыху тут, я не забяўлюся. Добра?

Яна глядзіць пакорліва ў вочы яго. Усёроўна як просіць ласкі якое. Ён-жа заўсёды адзін і той-жа—пануры, маўклівы. Хго яго ведае, якія думкі варушацца ў яго віхрастай галаве, пад гэтым навіслым чэрапам.

— Ідзі сабе.

Ах, каб ён не гаварыў гэтага „сабе“.

З прычыны гэтакага тону яна ня йдзе. Ён сядзіць дзе-небудзь на пянькуці ці на вывернутым дрэве.

Край лесу. Перад імі поле—цяпер ужо чужое, не яго. Бярозавыя прысады туманяцца за полем, іх ледзьве відаць—з гэтага, аднаго толькі боку поле чыстае ад лесу. Абязвечаная, скрыўленая, адсунутая Бушмарава дарога яшчэ мала вызначылася калясьмі. Межавыя палявыя слупы залезлі аж на яе—ледзьве з драбінамі лёгка прасунуцца.

Нават не глядзіць ужо ні на што Бушмар. Аміля кладзе рукі яму на плячо:

— Чаму ты гэтакі, Лявон?

— Што?—гаворыць ён адразу.—Што ты сказала, што. Я ня прыслухаў. (Часамі ён гэтак ажыўляецца бяз прычыны).

— Чаго ты на мяне сярдуеш?

— Ідзі туды,—паказвае ён пальцам ў вёску.—Ідзі, адно прыходзь хутка.

Цяпер яна ўжо йдзе адразу, моцна ўздыхнуўшы. Але-ж і праўда што ня бавіцца там доўга.

Андрэй спатыкае яе вясёлым сьмехам:

—Хутарская гаспадыня йдзе. Ну як гаспадар, ня лішне эксплёатуе цябе?

Яна вымушана сьмяяцца.

У вакне з двара відаць дзеці. Ходзяць за сталом па лаве, насамі ледзьве дастаюць вакна. Вочы ў абодвых чорненькія, як вугельчыкі. Адногадкі—Аміль і Андрэй.

— Ідзеце, сынкі, я вам тварыкі памыю,—гаворыць Аміля, калі ўвойдзе ў хату.

Бярэ іх абодвых на рукі і нясе ў мыцельнік да вядра з вадою.

Хлапчукі ў захапленні пішчаць.

— Сыночак,—туліць яна да сябе свайго малога.—Можа табе баліць што?

— Каб балела што, дык плакаў-бы,—аскірзаецца пакрыўджаная Андрэйха. Разам-жа з маім і ядуць і сьпяць.

— От пасварэцеся нечага,—рагоча на ўсю хату Андрэй.

— Я так гавару, мала што маці скажа,—апраўдваецца Аміля.—Ці гэта што я скажу, дык...

Яна глядзіць па белай галоўцы свайго малога і сьпяшае назад да Бушмара. Андрэй выходзіць у сэнцы. Стоячы ў дзьверах, глядзіць Амілі ўслед:

— Пабыла-б калі больш... Эксплёатуе цябе твой гаспадар.

Ён раптам кідае жартаваць. Тон яго робіцца сталым:

— Табе й нядзелі няма?

Аміля ўжо выходзіць з двара.

Бушмар усё-ж чакае яе. Яна як-бы просіць яго:

— Я ня бавілася, праўда?

Яны йдуць назад ужо разам. Калі край лесу губіцца за востраю павароткаю лясное сьцэжкі, Бушмар туліць яе да сябе. Яна, у гэты момант шчаслівая, глядзіць яму ў вочы; уся больш яшчэ прыгажэе, ружавее, жмурыцца, лашчыцца да яго. Падыходзяць да дому, і яна тут зноў успамінае тое, на што ён раней не адказаў:

— Чаму ты гэтакі... Нейкі...

— Які?

— Не гаворыш ніколі са мною?

Яна ня спускае з яго вачэй, і ён глядзіць доўга ў яе твар. Жанчына робіць суд: на Бушмаравым твары зьяўляецца ласкавая мяккасьць.

VIII.

Вінцэнты на пагляд здаецца ціхі чалавек. Ён ходзіць павольна і стала. У нядзелю заўсёды ўсцягвае на ногі шкарпэткі—шэрыя, у чырвоную палоску ўпоперак—жончына работа, і камашы. Ногі ў яго крывыя—разагнутыя дугі, і паходка—з боку на бок. Цёплая сьвяточная жыкетка ў яго—з рудога, чырванаватага старасьвецкага бобрыку. Ці то ўлетку гарача, ці то ўвосень ці ўвясну здорава ён у сьвята заўсёды ў ёй. Колер твару яго дзіўна падобны да колеру гэтае жыкеткі.

З Бушмарам ён—так сабе, ні вораг ні прыяцель. Трохі дружыў з Лявонавым бацькам, але як дружыў!—разам палавічных пчол разводзілі, пакуль не заеліся адзін на аднаго за мед. А з маладым Бушмарам Вінцэнтаму пакуль што не здарылася за што пасварыцца.

І от у нядзелю, калі Бушмар рыхтаваўся сьнедаць, прышоў да яго Вінцэнты. Ён колькі часу стаяў за Бушмараваю брамаю і разглядаў Бушмараву ярыну.

— А-а-а, як-жа авёс пашоў, аж сінее,—енчыў Вінцэнты, з нейкае пакутнае зайздрасьці.

— Шалее твой авёс, дзяндобры, жэгнай бога, —сказаў, ён калі пералез цераз парог у хату.

Бушмар бачыў яшчэ яго праз вакно за брамаю. І буркнуў быў сабе пад нос:

— Ці ня сюды яго няшчасьце гоніць.

— Добры дзень, проша на сыняданьне,—прывітаў ён госьця.

Вінцэнты сядзеў на парозе, пастукваў кійком сваім, цадзіў па слову гаворку—чакаў, калі Бушмар скончыць сьнедаць і калі адыдзецца ад стала Аміля.

— Я прышоў да цябе — загаварыў ён пра справу, выходзячы пасля Бушмара на двор.

Бушмар як-бы вачуў што трывожнае, маўчаў і нарыхтаваўся слухаць. Ён веў Вінцэнта па дварэ. Вінцэнт раптам перайшоў на дробныя ўсьмешкі і нязат сказаў жартам:

— Я хачу ў падсуседзі да цябе.

Бушмар траціў цірылівацца — ён сам ніколі не жартаваў і да людзкіх жартаў ня прывык. Вінцэнт-ж адразу пасталеў, гэтак як напусціў бы на сябе жартаўлівасць:

— Ты-ж чуў пэўна?

— Што?.. Нічога я ня чуў.

Бушмар, як мае быць ужо ўстрыжваўся. Вінцэнт больш ня мучыў яго сваімі жартамі:

— Падсуседзі — не падсуседзі, а хаўрус з табою хачу зрабіць. Уцячы ў лес да цябе хачу. Хлопцы мае самі прысялілі мяне да цябе.. Дарогу тваю аданхнулі? Палетак паўз лес адрэзалі? На гэты бок лесу залазяць? Андрэй арудзе? І арудваць будзе, бо ён на цябе вока ня мае. Ён пытаў (сам я чуў), у Амілі нядаўна, ці запісана яна ў гэтым рабачкоме..

Вінцэнт раптам спыніў гаворку і палажыў рукі на полы жыветкі. Расцягнулася ніжняя губа, стала тоненькаю, і мяшкі пад вачыма пачырванелі. Ён трошкі прысеў, трошкі нагнуўся да Бушмарава вуха. Спачатку так памаўчаў, пасля захіхікаў:

— Хі-хі-хі, хі-хі-і-і..

Бушмар зусім здзівіўся. Аж злосць напалўла на твары яго.

— Хі-хі, гэта такія надурны нехта выдумаў, імя яму даў — рабачок.. падточвае гаспадароў.. Ці запісалася ты, кажа, у рабачок.. Хі-хі-і-і.

Ізноў ён раптам зрабіўся сталым, пасля гэтай штучнай веселосці:

— Страшная штука робіцца. Усё к чортавай матары пойдзе.

Гады запанаваць хочуць.. Будзе табе яшчэ ня гэта. Яшчэ й хату адбяруць у цябе, і самога з торбаю на сьведзе пусцяць, калі самому не ратавацца..

— Што?! — гукнуў з усіх жывёў Бушмар.

А той, як бы наўнясьня прышоў сюда, каб намучыць:

— І ўсім нам тое самае будзе, калі, я кажу, не ратавацца.

Тут ён змоўк і ўздыхнуў. Бушмар, каб прымеў, дык увагнаў бы тут яго на месцы ў зямлю. Вінцэнт яшчэ трохі намучыў:

— Гэта можна было адразу бачыць, што гэта будзе..

— Што? — нема раўнуў Бушмар.

І ўжо тут Вінцэнт як мае быць дашоў да справы:

— Усё пойдзе наава. Гэта, што яны там напастаўлялі тычак і слупоў дык увосень усё параскідаюць. Гэтыя новыя межы на знос пойдуць. І гэта, што падзялілі гэтыя дзялячкі, што аднавілі ад хутароў

(і тваё тут дзбро запала), таксама ў адзін кацёл пойдзе. Усе як ёсьць. Нават больш яшчэ ад хутароў адхопця, нават зусім некаторых пазганяюць з месцаў сваіх—няма табе, кажа ні хаткі, ні градкі. Народ можа падавацца ня будзе, але гэта... займі чорта ад варот, дык ён цераз плот... Ён табе пройме і свайго дойдзе. Згоняць усіх разам, выдзяляць табе, каб з голаду ўздоўж лавы лытак ня стуліў, а рэшту спажыве той, хто будзе на чыёй шыі сядзець; хто дужшы, той прутшы.

— Можа да гэтага яшчэ ня дойдзе, — разважыў сам сабе Бушмар.

Ён аж панурасьць сваю пачаў траціць.

— Ты тут сядзіш, як воўк, і нічога ня ведаеш, што на людзях робіцца. Цябе да калецтва як мае быць зьбіраюцца давесьці, а ты сьнедаеш сабе як на выгодзе...

— Хто гэта хоча?

— Андрэй. Аміля, нябойсь, маўчыць табе. От папытайся ты ў яе, што Андрэй парабляе...

— Ну дык што рабіць?

— Я табе скажу, што рабіць—яны сваё, а мы сваё. Няхай сабе іх там дзэвесьце сядзе каля аднаго катла, а мы тут удзесяцярох сядзем. Ты, я, хлопцы мае можа яшчэ хто з адзін падахвоціцца, от табе й кацёл. Без гадаў, бяз нікога. сам сабе. І ўсё мае будзе пры мне, і пальцам ніхто не зачэпіць. Тады мы і адсудзіць можам законам, што і ад цэбе забралі. Камуна ў нас будзе свая. Яны няхай сабе, а мы сабе, не канешне галетніка ўспамагаць сваім уласным ды родным. Ну як? Ты сядзіш і нічога ня чуеш.

Бушмар маўчаў.

— Я сам на гэты бок лесу перабяруся. Забудуем усё, як мае быць. Уцячы адтуль, хай яны там хоць падушца адзін аднаго.

— Сюды? На гэты бок? Тут-жа маё.

— Усёроўна забяруць.

— Бушмар намаўчаў. У яго заняла на сэрцы.

— Можа нічога яшчэ ня будзе.

— Як то ня будзе. Ты сядзіш і нічога ня бачыш.

— Ці ім там мала... І так-жа паадрэзвалі ад усіх.

— Хамскага горла ніколі ня ўтхланіш.

— Дык што-ж рабіць?

— Я-ж табе кажу што.

— Пачакаем крыху, будзем відаць. Калі што якое...

— Позна будзе чакаць. Да восні. калі пачынаем, дык там і амэн будзе на ўсё.

Бушмар ня ведаў, што рабіць і што думаць.

IX.

Вінцэнты прыходзіў яшчэ раз, але Бушмар упарта не хацеў яго слухаць. Вінцэнты ўгаворваў яго:

— Гэта ня прыперла табе яшчэ бяда, дык ты атрэпаеш рук. А плачакай, што ўвосень будзе.

— Ня ўсёроўна мне! Ці сьціснуць мяне, ці з кім я за адным катлом буду ні госьць ні гаспадар. Няхай што хочуць, тое і робяць, а за адзін кацёл я ні з кім ня сяду.

Вінцэнты тады пакінуў хадзіць да Бушмара. Бушмар пачаў задумоўвацца сам над сабою.

Вясна ўжо зусім увабралася ў сілу і падавацца пачала лету. Рыхтаваліся да сенажаці; буялі аўсы і ячмэні, адкрасоўвала жыта.

Аміля тады стала больш сумнаю, як калі раней была. Яна ціха корпалася з цямна да цямна за сваёю работаю, сам Бушмар ніколі ў хаце ня прыпыняўся—ледзьве ўхапіў управіць адзін веснавое поле.

Адзін раз у яго сялібе была пакутная ноч.

Яшчэ зьвечару ён заўважыў, што Аміля як бы рвецца штосьці сказаць яму. Яна падыходзіла да яго колькі разоў, зазірала ў вочы, а ён быў утомлены з поля; тупаў па хаце. Яны павячэралі моўчкі, толькі яна сказала разы са два, штосьці няцікавае ні ёй, ні яму. Ён адказаў вяла, нехаця, як і заўсёды. Аміля ведала ўжо добра гэтую яго натуру, ніколі не зважала на гэта. Пасьля-ж ужо ўсяе хатняе ўпраўкі, калі ён разьдзяваўся класьціся спаць, яна падышла да яго. Паглядзела на яго з дакорам, просьбаю, заміланьнем, паслушэнствам, села каля яго і сказала тое, ад чаго ён падняў вочы, але з твару не зьмяніўся:

— Ад мяне?

— А ад-каго-ж яшчэ.

— А можа ад каго іншага?

— Лявонка?

Ён маўчаў. Яна падсела яшчэ бліжэй, зазірнула яму ў вочы, прыперлася галавою да пляча. Яна гаварыла хутка, выказвала ўсё, што сабралася за ўсю вясну, але што было дагэтуль цяжка выказаць Бушмару:

— ... Мы тады й малога майго забяром сюды. Добра, Лявонка? Ён неўзабаве падрасьце дык і помач ад яго готовая будзе. Ты, Лявонка, запішыся са мною, ці павянчайся—трэба зрабіць што-небудзь, ці скажы мне пэўнае слова, дык я тады спакойнаю буду. А ня хочаш можа вянцацца, ці запісвацца, дык я так магу быць, адно каб ты мне сказаў напэўна, што я твая жонка. Можна й так, калі хочаш, людзі цяпер усякся жывуць...

Ён устаў падкрэціць у лямпе агонь. Яна чакала, сядзела ўсё. Ёй здалося, што ён стаў тады такім, якім яна яго жадала сабе—ласкавым, добрым. Ён сеў поплец з ёю і маўчаў доўга. Яна палажыла галаву яму на плячо. Тады ён адшатнуўся і ня зводзіў з яе вачэй:

— А той твой хлапчук, якога трэба забраць сюды, ад каго? Мож ад паручніка?

Яна жажнулася:

— Нашто ты пытаеш тое, што сам ведаеш?

— А ты скажы.

— Нашто ты гэта?

Ён усё глядзеў на яе.

— Ну, ад нябожчыка... Памёр-жа...

Яна моцна заплакала. Нагнулася, вскінула шпарка рукі.

Бушмар стаяў пасярод хаты, прыжмурыўшы вочы. Ён бачыў Амілю ранейшую, калі яшчэ насіў яе на руках сьнежнымі палянамі з лесу. Чуў яе каля сябе там, на паваленым дрэве, у сьнегавыя ночы. Чуў і сьмех яе паручніку. Чуў яе і ў раннюю вясну, у той вечар, калі, ня памятаючы нічога, хапіў за брамаю на рукі і імчаў у хату. І ўсе тыя наступныя дні і тыдні, нават можа месяцы... Калі ён ужо ня пускаў пачаў яе да Андрэя, да гэтага ненавіднага брата яе, гэтага ворага, злыдня...

От ужо ён бачыць Андрэеў твар—гэты вузкі, насмешны твар, худы, утомлены, шурпаты. Вінцэнты быў сказаў раз:

— Шэльму бог меціць. Бач, якая ў яго галоўка, як у гада якраз.

Андрэй ўсё зробіць, усюды дападзе. Ён і праўда, што гатоў сагнаць з места сялібу, гэтак, як дарогу адапхнуў, як за лесам адрэзаў самую лепшую дзялянку. Усе слухаюць яго, не паможа й Вінцэнтага хітрасць. Усё будзе навосень, як казаў Вінцэнты. Андрэй арудзе, Андрэй стараецца, Андрэй—Амільн брат!..

— А калі Андрэй мяне з торбаю па сьвеце пусьціць?—смальнуў Бушмар—дык як тагды будзе з жонкаю, з дзецмі, і з сваімі, і з паручнікавымі...

Ён паварушыў барадою.

— Не паручнікаў!—крыкнула яна.

— Не, не, гэта я так сабе,—падступіў ён да яе на крок, зьбянтэжыўшыся ад яе крыку.

— Дык чаго-ж ты!

Яна заплакала мацней, плечы яе затрасьліся, галава зьвесілася на рукі. Скрозь пальцы капалі сьлёзы.

Бушмар прыгледзеўся. Ён як-бы ніколі ня бачыў чалавечых сьлёз, гэтакіх горных. Цераз твар яго прабегла дзіўная рыса. Дзіва? Нецярплівасьць? Новае разуменьне рэчаў?

— Сьціхні,—сказаў ён ласкавей.

— Лявонка, што мне рабіць?—ледзьве выгаварыла яна за сьлязьмі—яшчэ раз кажу табе цяжарная.

— Павянчаемся, няма чаго плакаць...

Аміля сілком пасадзіла яго каля сябе. Выплаквала свае сьлёзы доўга, на плячы яго. І гэта зрабіла з Бушмарам цуд. Ён пачаў

сьцішаць яе, заспакойваць. Прытульваў да сябе яе твар. І ўсё стараўся скрывіць усмешкай губы.

Пад паўнач яна старалася забыцца на тое, што было вечарам, і ўсё не магла. Яна была адна ўжо ў хаце. Бушмар быў сказаў:

— Мне галава баліць вельмі, пайду лягу на салому ў пуню, там вальней.

— Ідзі,—абняла яна яго.

Забылася патушыць лямпу і лягла. Заснуць не магла. Успоміла вярчорнюю гаворку з Бушмарам і зноў затраслася ад сьлёз.

X.

Бушмар паволі спусьціўся з танку ў чорную ноч. Чула драмала зямля, вялікая цішыня вартавала Бушмараву сялібу. Ён маўчаньні на чаваў лес, маўчалі-ж пад туманамі й паплавы.

Бушмар павалокся аж да брамы, дзе мацней пахла на загоне канюшына, дзе лясная вільгаць чулася мацней. Бушмар там не стаяў доўга. Ён як-бы шукаў чаго—з непакоем нейкім нашоў назад, і зноў вярнуўся. Пасьля падаўся да старога пуні, пралез у прычыненыя дзьверы, лёг на салому. Так ён ляжаў доўга, шырока расплюснутымі вачыма глядзеў у цемень. Штосьці тупа ныла пад сэрцам. Было гэта новым. Толькі засмактала было гэтак калісьці ў грудзёх, як выбраўся быў у салдаты і пакінуў за сабою сялібны лес. Ён паспробаў самахаць кашляць, заплюшчваць вочы... Нарэшце ня то дрымота, ня то тупое бяздум'е апанавалі ім. Цемень зрабілася ўсім сьветам і ў ім штосьці пакутнае для чалавека вызначылася над усім. Яго цяжка ўявіць выразна, але яно знаёмае, вядомае. Нават праз гэтую дрымоту дзесьці на дне сьвядомасьці папробвала заварушыцца думка:

„Зноў яно. І калі-ж гэта яшчэ было?“

Паволі недзе глыбей за думку высветляцца пачало гэтае знаёмства: яго, зусім яшчэ малага (так мо гадоў тры яму) пасадзілі на каня. Коньская шыя перад вачыма здалася яму большаю і важнейшаю за ўсё, яна засланяла сабою ўсё, што было перад ім. Спачатку было дзіва, а калі конь пабег, зьявіўся жах. Збоку, трымаючы яго, бег хтосьці вялікі, што пасадзіў яго. Але ад няпрывычнага руху рос страх і распач дзіцячае адзіноты. Пачатак яго быў у тым, што пад ім, пад голымі нагамі, пад целаю цесна чулася тое вялікае на рост, страшнае на выгляд—конь. Ён дрыжаў заўсёды, калі бачыў блізка калі сябе гэтую істоту, а гэта на ёй самой трэба быць, нельга ад яе адарвацца; чуваць цяпло яе цела, рух скуры ад бягі яго. Ён заплакаў нема, і ў тую хвіліну, калі зьявілі яго цяжкасьць сьціснула яму ў горле. Доўга яшчэ чуў ён страшную коньскую цяпляню ў нагах, і ўзмахі коньскай грывы. І вельмі паволі зьнікала распач з адчуваньнем, што ўсё скончана і выйсьця больш няма.

Бушмар уздрыгануўся і прысеў. Цяпер зьбіраў думкі свае, пачынаў думаць. Далёка было тут да разважлівасьці, але думкі хутка прагналі жах нядаўняе дрымоты.

Нізка нависла пемь, здаецца, ён бачыў над сабою яе—цвёрдую, моцную, непераможную. У ёй жыў увесь сьвет, усё там дзейнічала і душыла яго. Ён устаў на ногі. У думках зьявіўся Віцэнты з сваімі прароцтвамі. Цяпер ужо трывога і крыўда адганялі ад чалавека усё іншае. Праходзіў жах, трывога ўсё навялічвалася. Ён зноў лёг, штучна накашляў і моцна ў голас уздыхнуў.

— Лявон,—пачуў ён голас з двара.

І магло-б стаць яму самому здзіўна, каб адно ён мог раздумаць пра гэта: ён самымі пачаткамі адчуваньняў сваіх узрадаваўся гэтаму голасу. У той-жа момант, як у гарачыню піць, прагнуць ён стаў гэтакі слова, каб хоць раз яшчэ яна гэтак сказала.

— Ты на дварэ?—абазваўся ён.

Аміля прышла на яго голас.

— Мне страшна адной... Ты мяне пакінуў там адну... Ты мяне зьнявідзеў, я табе непатрэбна больш, я ведаю, я ведаю... Правда, Лявон? Скажы, ці праўда? Скажы... скажы...

— Хадзі сюды,—падаў ён голас.

— Скажы, якая я для цябе?

— Сядзь.

Ён пачуў, што яна плача, што яна не асьмельваецца ўжо сесьці блізка да яго. Ён прагнуў яе ранейшага, нядаўняга слова, дзе ня было ні папроку, ні сьлёз, а толькі пакорлівасьць гатовае да ўсяго дзеля яго жанчыны. Абое маўчалі доўга.

— Лявон...

Цяпер ён працягнуў руку, падцягнуў яе да сябе.

— Скажы.

Як у бяспамяцтве, ён прыціснуў да сябе яе галаву. Яна плакала ўжо ціхімі, бяздумнымі сьлязьмі, выпрошвала ў яго слова:

— Скажы, ну скажы, Лявонка, якая я табе?.. Ты мяне зьнявідзеў. Завошта, чаму ты?..

— Маўчы,—зашаптаў ён,—ты маўчы.

— Чаму ты сказаць ня хочаш... Ты мяне гэтак ўкалоў, гэтак скрыўдзіў... Нашто ты мяне гэтак?..

— Маўчы,—папрасіў ужо ён.

Яна больш не гаварыла, маўчаў і ён. Цяпер пасадзіў сабе на калені і прытуліў яе твар да свайго. Яна пакінула плакаць, ціснулася да яго, вісла рукамі на яго шыі. Так доўга цягнулася маладое шаленства, радаснае і пакутнае.

Ужо забялела над лесам, ужо нават і ружавець пачало, а ніхто не хадзіў па Бушмаравым дварэ. І от нарэшце з цёмнае нары пуні

вышла Аміля. Яна была новая нейкая, не падобная на сябе ранейшую. Штосьці было ў вачох закончанае, зусім сфармаванае. Можа гэта цвёрдае ўяўленне назаўсёды-што такое яна і што такое Бушмар і што яны адзін для другога. Яна доўга сядзела на ганку, глядзячы перад сабою ў зямлю. Гэтая ноч змучыла яе. Яна ўсё глядзела на свае росны сьлед на траве.

Бушмар вышаў неўзабаве. Ён пайшоў проста да студні. Выцягнуў вядро вады, нагнуўся і стаў ліць празрысты холад сабе на галаву.

XI.

Ужо зблекла ружовасьць на ўсходзе. Вяршаліны лесу гарэлі сонечнымі агнямі, і лес слухаў безутрапёную музыку чулае раніцы. Сонца было за палявым узгоркам, але далёка яшчэ пакуль зьнікне раса. Росны сьлед скрозь клаўся пад Амілінымі нагамі, да лесу, а ў лесе сьцежка з леташніх хвойных іголак маўчала пад нагамі. Тут было ціха і прытульна. З-пад дрэваў цёк воды вечна маладога ядлоўцу, пахла хвоя і лясная зямля. Вечнасьцю дыхала ўсё. Нават чулыя гукі былі як цішыня.

Аміля вышла за лес. Сонечнае поле жыло клапатлівым веснавым днём. Яно гучэла птушынымі галасамі, зелянілася ячменямі і аўсамі. Убок ад узгорку туліліся да яго знаёмыя стрэхі.

Як бы шукаючы чаго, Аміля палажыла да ілба над вачыма руку і ўгледзелася ў поле. Вечер абвёў ёй твар. Ня думаючы яна пашла паціху цераз поле. Перад ёю, наводдалек бегла хвалямі жыта.

Андрэева хата ветлівая глянула на яе спарухнеласьцю сваіх сьцен. На прызьбе, на ўмятай кастрыцы драмаў узлашмачаны сабака. Ён толькі гультайскім зіркам правёў яе ў двор. Там яна ўбачыла свайго малаго. Ён адразу пабег да яе:

— Мама.

Яна панесла яго ў хату. Там быў ранешні рэзрух. Ляжалі няпробраныя расцягненыя пасьцелі; самому ад сябе цесна здавалася. Усё было гэтакім знаёмым—усё як і заўсёды—на тым самым месцы, які шмат год да гэтае хвіліны. Усё тут цякло паволі, з вонкавым спакоем... Нават нейкае зельле, якое яна сама гадоў можа тры таму заткнула за трам—яшчэ й цяпер тырчыць адтуль.

Аміля выцягнула зельле і кінула ў сенцы. На палку каля печы панакіданы знаёмыя лахманы...

Думкі пачалі бегчы шпарчэй, вырывалі абрыўкі мінулага, забытага, што здавалася пахаваным назаўсёды. Можа ёй было гадоў шэсьць ці сем, як (гэта страшна цяпер укалола яе) сварыліся ў хаце за старую вопратку, што засталася пасья нябожчыка бацькавага бацькі. Прыходзіла па вопратку бацькава сястра, бацька-ж рваўся ўсё прагнаць яе з хаты, а яму памагаць строіўся невялікі яшчэ хлапчук Андрэй. Тая вопратка можа й каштавала ўсяго якую два злотку, а колькі было сказана з-за яе усялякіх крыўдных слоў. І праз яе, праз

Амілю. Ёй ня было ў што апрануцца, гнаць у поле быдла і гэтак сама стрэчнаму брату, малому, сыну гэтае самае цёткі. Чаму як якія дзікуны, забыўшыся на блізкае сваяўство, крыўдзяць адно аднаго з-за гэтакае драбязы нядобрымі словамі? Гэтак жылі, што й старыя лахманы для іх не заўсёды драбяза. А яшчэ—калі чалавек кожны дзень у голадзе і холадзе, дык тут ужо ўсякія межы і ўстанаўленьні руйнуюцца.

Беглі ў яе думкі няроўна, утрапёна.

То выхапцяць яны з чалавечае таямніцы што-небудзь з таго, што калісьці было перажыта, ранейшае бацькава парабкоўства ў дварэ, бадзянне па месцах, то засьцелюць усё перад чалавекам у ясныя колеры чагосьці няведамага, што вельмі падобна пад маўклівую шырыню зямлі ў гарачы поўдзень, калі ў чалавека такое утрапенье, а навокал усё само ў сабе і ў сваім спакоі.

З усіх гэтых думак і ўяўленьняў паўстала сьпёка на пыльнай дарозе і аж чырвоны бляск сонца на ёй. Яна, гэтая дарога, была пустая, і пыл на ёй, што ўзьнімаўся з-пад калёс, не ападаў, а стаяў нявысока над зямлёю. На драбінах поплец з Аміліяю сядзеў Андрэй, якога яна везла ў горад да доктара. Андрэй не спадзяваўся выжыць, і на захадзе сонца сумна яна разьвіталася з ім каля глухога будынку гарадзкае больніцы. І ўсю ноч ехала адна дадому.

Хлопчык усё стаяў каля яе на зямлі, трымаўся за яе ногі, а яна глядзела кудысьці за вокна у гарачае неба.

У гэтай хатняй сумятні, у цясноце пачула яна яшчэ тое, што часцей за ўсё чула ў несьвядомых успамінах сваіх. Чула ў самыя вострыя моманты. Гэта брала пад сваю ўладу думкі і волю, каб або зрабіць чалавека вельмі моцным і рашучым, або зусім нямоцным, слабым. Усё тады робіцца малым і нязначным перад адным, што займае ў тыя хвіліны чалавека.

Калі яшчэ была дзіцём Амілія, дык з таго часу памятае яна адзін гэтакі момант. Ёй навек застаўся ў памяці і цяпер заўсёды паўстае ва ўяўленьнях гарачы сонечны адвячорак, калі было гэта. Яна малая не магла ўседзець дома ўвесь той дзень і назаўтра, пакуль ня сплыла патроху горкасьць з душы.

— Занясі, дачушка, тату хлеба, бо ён ня еў з самага ранку, — сказала была тады маці.

І яна панесла той нішчымны хлеб, сухі, вымучаны з апошняе мукі. А бацька з пайдня ўжо нешта стаяў без шапкі перад ганкам аканом у дварэ, выпрошваючы нейкае палёгкі за нейкія даўгі.

— Табе колькі разоў казалі—не таўчыся тут перад вокнамі дарэмна,—сказала паклёўка, выходзячы на ганак.

Тады бацька заенчыў:

— Унь мне дзіця апошні хлеб з стала прынясло. Няўжо я з раскошы прашу. Няўжо я...

І вось тады адбылося тое самае важнае. Сам аканом высокі і моцны, выскачыў на ганак і хапіў бацьку за шыю, пхаў яго гэтак

перад сабою цераз увесь дзязвінец да самае дарогі, дзе стаялі дваровыя людзі, і некаторыя спачувалі, некаторыя сьмяяліся. Бацька пашоў, а яна малая бегла за ім. І страшны малюнак бацькавае прыніжанысці не даваў ёй спакою.

— Заўтра найду папрашу аканоміхі,—сказаў спакойна бацька, калі адышліся яны трохі ад двара.

— Ня йдзі.

Яна закрывала немым голасам. Не магла больш выгаварыць ні воднага слова ад сьлёз і вялікае цяжкасці.

— Чаму? —сказаў бацька, можа яе ўпрашу, дык як-небудзь абздзецца добра.

І памаўчаўшы, яшчэ сказаў, сам сабе:

— Яна, кажучы, ніштаватая кабета, ласкавейшая за яго.

І яшчэ большая крыўда за гэты бацькаў спакой і халодную нявольніцкую разважлівасць неканула яе ў сэрца. Бацька-ж гаварыў:

— Давай хлеб, надсілкавацца трохі.

Яны селі на дарозе і Аміля магла толькі сказаць:

— Як ён цябе пхаў цераз увесь двор.

— Што-ж ты зробіш,—адказаў бацька. —Будзе горшая бяда, калі прыдуць ды апошнія забяруць.

І маўчаў. Можа буры кіпелі ў ім на дне душы, але твар яго, грубы, абветраны, быў халодны. І от з таго доўга насіла яна ў сабе страшны роспач: „Можа яму ня зусім моцная балела, як яго ціснулі за шыю, але як гэта ён яго гнуў уніз—пхаў“.

Бацька йшоў гэтак у чужых руках праз увесь дзязвінец, той самы бацька, які заўсёды галодны, халодны і спрацованы. Ён пойдзе да аканоміхі, хоць тут зусім ня можна йсці прасіць—нейкая сіла не дазваляе ісці зноў прасіць, а вызначае штосьці іншае: пайсці і ўзяць таго, хто пхаў бацьку і забіць яго, але не адразу, а каб ён мучыўся перад сьмерцю і каб слухаў, як яму будзе яна за скрыўджанага бацьку выгаворваць усю крыўду. Толькі гэта трэба зрабіць, больш нічога ня можна рабіць.

Але нічога гэтага не магла яна тады малая выказаць. Толькі праз колькі ўжо дзён сказала бацьку:

— Тата, набі яго.

Ён здзівіўся:

— Каго?

— Аканома.

— Што ты выдумляеш?

І ўсё гэта засталося навек.

Аміля стаяла ўсё ў хаце, ні з кім не гаворачы.

— Як ты прышла ад работы?—запытала Андрэіха.—Хіба Бушмара дома няма?

Аміля ўздрыганулася ад чалавечага слова. Яна ўзяла на рукі дзіцё і вынесла на двор.

— Гуляй, сыноч, гуляй сабе.

— Ты пойдзеш?—запытала дзіцё.

— Пайду, сыноч.

— Чаму ты пойдзеш?

Яна панясла яго да варот і там паставіла на зямлю.

— Ня йдзі, мама.

— Я прыду... Бяжы ў хату, сыноч.

У полі вецер плыў па засевах, шаптала жыта.

Праз узгорак Аміля вышла да лесу. На самым узгорку пад ветрам прыпынілася азёрнуцца. Высыхала пад нагамі раса. Вецер мяў і трапаў адзежу.

Яна ўзняла галаву. Штосьці незнаёмае дагэтуль нараджалася з думак пра Бушмара. І, як хмары перад навальніцай, збіралася ўсё больш і запаноўвала ў чалавеку. Бушмар стаяў, як жывы, у яе вачох з сунутымі брывамі, незадаволены, упарты...

Першы раз у жыцці ў яе сціснуліся губы. Гэта было толькі лёгкае дрыжання іх.

Яна адна была на ўзгорку, перад сыцяною лесу. Постаць яе ўзвышалася над аўсамі і жытам. Вецер абвясваў яе, і галава яе была ўзнята.

Шпаркаю звычайнаю сваёю хадюю яна ўвайшла ў лес.

XII.

Чалавеку цяжка перарабіцца адразу. Можна думаць і гаварыць іначай, а сам чалавек доўга будзе ранейшым. Так як ляцяць кожны год, абы толькі замакрэе веснавы сьнег, гусі над Бушмаравую сялібай, так, як адлятаюць яны над гэтымі-ж лясамі назад, абы толькі пацяямнее ад старасці на іржышчы белае павуціньне,—гэтак сваімі дарогамі будзе хадзіць чалавек, пакуль увесь уздыдзе на дарогі іншыя.

У той дзень, калі вярнулася Аміля ў Бушмараў дом, яна ажыла была дзеля іншае свае дзейнасці, жывучы на сьвеце. Яна, як Бушмар прышоў толькі ў хату, пад поўдзень пачала выгаворваць яму ўсё, што сабралася ў яе; гаварыла яму і пра сябе і пра яго.

— ... ты пануры, ты цяжкі, і з табою цяжка. Але ты можаш зьіначыцца. Толькі скажы мне раз і назаўсёды, што я для цябе і ці патрэбна я табе. Калі ты зьнявідзеў мяне, дык годзе папрокамі ўсакімі мучыць мяне, а выгані мяне з хаты, каб я ня была тут больш. Тады я ведаць буду, што рабіць, шукаць сабе, дзе дзецца і за што ўзяцца.. Калі-ж ты сам ня ведаеш, што я для цябе, дык слухай—я застануся з табою... Нам ня кепска будзе жыць... У нас будзе дзіцё, тваё, дзіцё... А маё дзіцё цяжкім для цябе ня будзе. Я зраблю тут усё ў нашым доме так, што нічога лішняга і непатрэбнага для нас ня будзе, усё будзе добра і табе і мне. Толькі ня будзь воўкам для мяне.

А калі інакшым быць ня можаш, дык скажы мне, не маўчы, на што я табе?.. Ты скажы... ты не маўчы больш, але скажы тое, што трэба. Без папрокаў скажы... Тады лепш будзе ўсё..

Яна гаварыла доўга. Ён спачатку маўчаў з новым прасьветленым нейкім тварам, як ад якое трывожнае і важнае навіны, пасля якое прыкра яму стала. Але-ж ён даслухаць хацеў да канца Усё маўчаў, ніводнага разу ня глянуў на яе.

— Чаго ты?—сказаў ён раптам.

— Што?

— Што з табою зрабілася? Дзе ты была?

Яна глядзела на яго.

— Дзе ты была? Чаму ты гэтакая?

— Дома была.

— Дзе дома?

— У Андрэя была. Сына свайго глядзець хадзіла. Сын у мяне ёсць, ведаеш?.. Той самы, пра якога ты ўчора дапытваўся, ад каго і ён. Той самы, мой сын. Ты чуеш пра майго сына?!

— Ён сыціснуў зубы, але на гэта змоўчаў. Толькі глянуў на яе раптам здзіўленьне нейкае засьвяцілася ў яго вачох.

— Дык от я цябе пытаю, ты павінен сказаць мне.

— Я ня ведаю, што ты хочаш, каб я табе сказаў.

— Я кагадзе гаварыла табе што.

— Я табе нічога не рабіў кепскага.

— А вечарам ўчора, ты забыўся?!

— Я цябе ня біў.

— А што ты гаварыў мне. Ты памятаеш, што ты гаварыў мне?

— Я табе гаварыў праўду.

— Праўду. Гэта твая праўда?

Ён зноў узняў на яе вочы. Ён ніколі ня бачыў яшчэ яе гэтакую. Ні адна жанчына ніколі не гаварыла яшчэ з ім гэтак. Ён маўчаў, здзіўлены.

— Што-ж ты маўчыш?

— Што табе гаварыць?

— Ты лепей сам ведаеш.

Пасля доўгае маўчанкі свае яна пачула яго пануры голас:

— Тое прайшло.

Ён пачаў заікацца.

— Што прайшло?

— Што было ўчора вечарам.

Больш ён маўчаў. Яна адышлася ў чыстую хату, старалася разгнаць сваю узбуджанасць, сваё утрапенье. Ён доўга сядзеў, усьпёршыся локцямі на стол, пакуль яна ня ўвайшла. Цяпер спакойнейшаю здавалася, штучна нават усьміхнулася, калі падышла да стала:

— Усё прайшло, што было?

І памаўчаўшы:

— Ты праўду кажаш мне?

Села з ім поплеч. Зноў штучна—ня было яшчэ прычыны для шчырасьці—хмурна ўсьміхнулася і сама-ж адразу прагнала з твару гэтую непатрэбную ўсьмешку. Так сядзелі яны і яна каля яго рабілася ўжо тэй самай ранейшай Аміляй.

XIII.

Людзі жылі тут павольным жыццём, спрадвечным, ціхім... Людское жыццё было як жыццё гэтага поля навокал і гэтых лясоў. Кожны год зямля мяняла твар свой. Але праз год яна была тэй жа самай. І гэта трымала людзей пад нейкаю ўладай.

Кожную восень над гэтым полем і лясамі адляталі жоравы й гусі. Тады людзі глядзелі на гэты свой радасны сум, думалі пра свае няхітрыя рэчы, рабіліся як дзеці. Падоўгу стаялі і ўглядаліся ў гэтых адвечных падарожнікаў, якія ведаюць толькі сваю гэтую дарогу. Але дарога гэтая здавалася людзям нязвычайнаю і вольнаю. Можа людзі зайздросцілі гэтай птушынай волі, можа яны чулі ў гэты час тое сваё адвечнае імкненне, што жыве ў іх, у глыбіні пад нявольніцкімі путамі гаспадарскае клапатлівасці.

Так ішло тут жыццё зямлі і людзей на ёй.

Калі Бушмар служыў яшчэ ў войску, ён нудзеў па гэтым жыцці. Тут быў дзеля яго цэнтр сьвету. Гэта ён тады чуў больш, як цяпер. Цяпер толькі жыў, больш можа як хто тут заклапочаны ўпартым сваім змаганьнем з зямлёй. Ён папробваў быў выкарчоўваць падлесную неўрадлівую дагэтуль граду. Але ня даў рады. Так у яго гэта засталася толькі ў думках—от нешта такое прыдзе, пара гэтакая, калі нейк гэта ў яго зробіцца, ён сам пра гэта пастараецца, тады будзе нешта іншае... Такое чаканьне ўсё было ў чалавека, пакуль ён ладзіў, і ладзіў удала, што пакінуў яму бацька.

Гэтакае-ж чаканьне было і ўва ўсіх. Бушмаравы вясковыя суседзі спрадвеку мучыліся на сваёй зямлі, яна была цяжкаю, але яе было мала. Людзі думалі, каб яе было больш, яна была-б лягчэйшаю.

З вялікаю радасьцю людзі пачалі рэзаць яе, адрэзваць сабе дзе толькі льга было. Суседнія ад вёскі хутары адразу паменшыліся. Вяскоўцы ўрэзалі сабе зямлі і з княжацкага маёнтку. Зямлі хапіла, яе стала даволі, але яна стала яшчэ цяжэйшаю. І яе яшчэ ўсё было мала. Трэба было даваць іншую якую раду зямлі.

У гэты-ж васьмь час Бушмар і ўзьнявідзеў Андрэя. Тады, калі Бушмар быў яшчэ ў войску, Андрэй першы падаў быў думку пра тое, за што стары Вінцэнты назваў быў яго ў Бушмара гадам.

Людзі ня любілі Бушмара, і ён ня любіў людзей. Ён быў зьвераваты з натуры свае і, яшчэ з бацькам жывучы, прывык адмяжоўвацца заўсёды ад усіх.

Ужо ў тую ноч, калі варочаўся Бушмар дадому з войска, ён, ступіўшы на сваю зямлю, адчуў сумную трывогу—тады ўжо за лесам бялелі новыя межавыя слупы. Але пасля гэта прайшло, ён як бы ня заўважаў ці стараўся ня заўважаць таго, што навокал яго рабілася.

Але ў глыбіні яго душы з гэтага расло страшнае пачуццё. Можна яно расло з таго, што гэтак неспадзявана і гэтакаю блізкаю стала да яго Андрэева сястра. Аміля сама заўважала гэта, і гэта яе мучыла. Яна не магла дзеля Бушмара сцурацца брата—там было ўсё роднае, з малых дзён блізкае і знаёмае. Там было і праходзіла ўсё, чым поўнілася аж дагэтуль жыццё. Там былі і радасці і гора. Таму ўва ўсе цяперашнія горкія хвіліны свае, яна заўсёды была там. І да Бушмара-ж яна была прывязана. Вялікаю і страшнаю цяпер для яе прычынаю. Яна цяпер пакутвала страшна. Ёй хацелася расказаць каму пра гэта. Але каму? Яна думала, што Андрэю ня можна гаварыць пра гэта, ён уведае з гэтага толькі адзін факт, больш нічога не зразумее, стане да гэтага як і ўсякі чужы. А Бушмар? У наступныя-ж дні пасля гэтай шалёнай ночы яна зноў стала ад яго плакаць. Ён рабіўся больш усё жорсткім, хоць часамі находзіла на яго нейкае чалавечае прасвятленне. Аднак-жа гэта была толькі слабая праява чалавечага пачуцця, якое і ў яго недзе драмала. Аміля бачыла: гэта ня ёсць блізкасць яго да яе, блізкасць таго Лявона, які ў першыя дні быў для яе ўсім.

Тая навала, якую прарочыў Вінцэнты, упарта насядала на Бушмара. Чым больш набліжалася восень, тым шырэй ішлі гаворкі пра гэта і ўсё больш адбіралі ў Бушмара гаспадарскі спакой.

Лета тады было гарачае, сухое. Гэтакага лета ніколі ня ведала Аміля. Штосьці чорнае, страшнае стаяла перад ёю. Гэта было няведанне далейшага, распач, які к канцу лета стаў зьяўляцца кожны дзень на доўгія гадзіны разам с пакутнымі думкамі. Бушмар быў бязлітасным. Яна ўжо ня пытала больш, завошта ён зьнявідзеў яе. Гэтага ня трэба было пытаць. На гэта ён не сказаў бы нічога. Ён сам можа жахнуўся-б, каб мог уразумець, што гэта-ж ён сапраўды страшна зьнявідзеў яе. Непатрэбнасць тут Амілі панавала ў яго над усім. Яна была зьвязана праз Андрэя з тэй навалаю, якая ішла разам з восенню.

За лета Аміля напакутавалася ў полі. Бушмар прынаймаў на поле людзей; яму было ўжо страшна, што Аміля тут сярод іх за гаспадыню. Людзі ня ведалі гэтага, ніхто ні пра што ня думаў. Але Бушмару здавалася ўсё пра людзкія думкі. Ён стаў думаць пра свае справы. Раней думак было ў яго мала, думаць ён ня прывык.

Лета канчалася сухімі днямі. Аміля ня прыкмячала больш росных раніц, ціхіх адвячоркаў. Усё стала няважным, другарадным. Цяпер сапраўды яна ўсё больш рабілася ў Бушмаравай хаце наймічкай.

Гаварыла з Бушмарам яна менш, а Бушмар і пагатоў маўчаў.

XIV.

Бушмар бачыў, як Аміля далей усё адыходзіла ад яго. Нейк гэта раптам заўважыў ён, у адзін сонечны дзень. Усё нагадвала тады блізкую восень. Сям-там жаўцеў лісток на дрэве, вялікая была ўжо атава на паплавах. Ён не здагадаўся, ня чуў, што Амілі цяжка з ім. Ён ня мог гэтага ведаць з самое натуры свае. Сам-жа ён несьвядома адчуў дзікую радасьць з усяго гэтага. „Можа яшчэ ён калі й будзе блізка да яе, але ўжо быў тут канец“.

Ён штосьці мармынуў быў ёй, але яна не адказала наўмысьля, ці не заўважыла. І гэта аж страсянула яго. Ён вышаў на двор і агледзеў шпаркім зіркам навокал усё—зялёную рунь зямлі, лес, неба... і пашоў так як ёсьць, бяз вопраткі, бяз шапкі за браму. Ён сеў на каня, каб завесыць яго на атаву, а выехаў за лес і прыпыніўся там. Ён доўга сядзеў так на сваім хутарскім дэрашу, трапаў яму грыву і стаў як дзіцё—радасны, бяз думак аб прычынах. Ён чуў, як вецер ідзе над лесам, трашчыць і гудзе ў верхавінах спрадвечных дрэў, падае на зямлю і вялікаю сьвежасьцю абдымае ўсё. Ён убачыў над лесам буйнага коршака і ня зводзіў з яго вачэй. Ён, здавалася яму самому, чуў нават пах пер'я гэтае птушкі; і от ужо разьдзьмуліся яго ноздры вочы сталі шпаркімі іскрамі. Ён пусьціў каня і сеў на зямлю. На траве, на хвойных шыпулях сядзеў ён доўга, так як бы тут было яго ўсё.

Перад гэтым-жа, у той самы дзень Аміля перажыла пакутную гаворку з братам. Ён ужо сам зьбіраўся ісьці да яе, бо сам ужо ведаў і чуў ад людзей.

— Я за ім замужам.

Гэта яна адказала брату.

— А як, зусім ці так сабе?

Ён гэта сказаў, бо бачыў, што яна сама зараз пра гэта будзе гаварыць. І ён пастараўся памагчы ёй лягчэй пачаць гэтую гаворку. Адказ яе быў гэтакі: яна страсянулася ўся і скрозь штучную цвёрдасьць прарваўся плач.

— М-гу.

Ён толькі й выказаў гэта.

Пасьля яшчэ:

— Гэта я сам вінават. Я сам выправіў цябе з хаты службыць, гэта я сам давёў...

— Ніхто мяне ні да чога не даводзіў.

— Трэба рабіць зараз-жа канец усяму.

— Чаму канец?

— Уцякай адтуль і падавай у суд.

— Ён мяне адтуль ня гоніць.

Тады брат аж зазлаваў, доўга хваляваўся і гаварыў.

Так прайшоў той дзень. Яна пад вечар адна была дома, а Бушмара ўсё ня было. Ён ня прыходзіў доўга, ён сядзеў там усё, каля свайго каня, вечар пачаў агортаць яго, а ён як бы й ня думаў рушыць адсюль. Ён як бы першы раз цяпер на жыцці сваім адчуў моц водыру ляснае зямлі, вялікую цішыню гэтае адзіноты тут, гарачую імклівасьць коньскіх вачэй каля яго, пераможныя гукі вялікае птушкі над лесам...

Аміля ні за што ня бралася дома. Адвячорак спаткаў яе ў полі, з другога боку ад сялібнае брамы, там, дзе за агароджаю пачыналася іржышча на лясным выцерабе. „Ці ня паручнікаў гэта“?—тачыла яе сэрца крыўднае Бушмаравы слова, якое яна чула ад яго нават гэтымі днямі, калі прынясла была сюды на кароткі час свайго малага...

Ля ног яе ляжала пустое іржышча. Над полем, над ёю, над усім вакольным чула яна—гуў лес. Яна сядзела на зямлі, маленькая, змучаная, без ранейшых жывых колераў у вачох.

Быў вецер, было чыстае неба і адзінота. Шумеў лес і маўчала поле.

(Канец будзе).

Ліст з Палесься

Як песня, сумны лістапад,
І дзень, як зраненая восень,
Кудысьці вабяць мой пагляд
Шляхамі дальнімі ці—восе.

Перада мною, як дакор,
Яны віюцца лятуценна...
І мне здаецца мой пакой—
Вясковай хатаю ў сученях.

Даўгая лава, печ, вакно,
Старая груша за сьцяною...
Мне дзесяць год... і мне відно:
Пасуцца коні стараною.

І я збіраюся ў начлег,
Кавалак хлеба ў сьвіце шэрай.
Віюцца кудры на чале,
Ў завадах юныя намеры...

І ўсё ізноўку, як раней:
У полі грэчак бель густая.
Старая маці сьніцца мне
З пагорбленым і сумным станам.

Жывыя вобразы мае,
Былыя радасьці і сьлёзы!..
Хто вас у песнях аяе
На ліры сумнай пры дарозе?!

Як сьлёзы, жоўтыя лісты
Губляе вецер шумна ў лузе.
Глядзіцца мясячак на тын,
Зусім спагодліва і дружа.

А там за хмураю лукой
Сівыя вербы каля пашы...

Над пражай сёстры ля вакон,
І ціха так у хаце нашай.

На лаве маці за сталом
Жуе сухі кавалак хлеба,

А дум над зморшчаным чалом,
А думак больш, як зор на небе.

Скрабецца недзе ў хаце мыш,
І на страсе шуміць салома,—
А ты задумна так глядзіш
Кудысьці ў морак ночы цёмнай.

Няма ніводнага з сыноў,
Яны усе шукаюць долі...
І восень ходзіць за сьцяной.
Лісты губляючы па полі.

Цяпер на нашым, на двары
Губляе вяз іх многа, многа...
За ім далёка у бары,
Як вуж, асеньня дарога.

За ім асеньня палі
І наш палетак вузкі, вузкі...
Яго наш смутак апаліў,
На ім асеньня атрускі.

Над хатай месяц. Ёў цішыні
На лосьвеці лучына гасьне
І маці дрэмле, маці сьніць
Здабытае сынамі шчасьце.

Лісты шумяць, шумяць лісты
І гэта ўсё—як сон, як песьня...

Перада мной пакой пусты,
Пахілы стол
І ліст з Палесься.

За вучобай

Дожджык расьцягвае тонкія ніткі,
Ровіць іскрыстыя кроплі на шкле.
Жоўты аловак, пакрэмзаны сшытак
Перада мною ляглі на сталю.

Як адзінота на спушчаным трапе,
Я сярод даўніх эпох уначы...
Мне дазваляецца мець сабе лямпу
Роўна у трыццаць і дзеве сьвячы

Каб у сталетніх пацёмках і пыле
Мудрасці даўняе сівых вякоў,
Гэтыя трыццаць і дзве мне сьвязілі
Сярод нязведаных слоў маяком

І, як студэнту стыпендыяту
Тэмай адзначана мэта мая:
Лірыкай сумных тэорый і датаў
Мне захапіцца і
Апяць.

Мне дазваляецца быць супакойным
Перад эскадрамі літар і слоў,
Мне дазваляецца пеша і конна
Езьдзіць па кнігах забытых вякоў.

Але успаміны... з імі ці зладзіш?..
Восень стаіць між апаленых дрэў,
Быццам паяц на безлюднай эстрадзе
Сярод запаленых вуліц і стрэх.

Перада мной узьнімаюцца сьцены
Слаўнай Эляды
Байніцы эпох,
Вобразы Троі, асад Картагэну
Ў звоне шчытоў, у прызыве трывог.

Тупаюць коні,
Ломяцца дзіды,
Трупы на полі ляжаць, як снапы..
Стогнуць кіфары аб тых, што ня прыдуць,
Песьнямі славачы сумную бэль.

Скора дванаццаць. На шыбіне вецер
Квола здувае сьвязінкі вады.
Троя асаджана..
Троя здаецца..
Літараў войска ахутвае дым.

Морак радзее за вокнамі. Нават
Дождык сьціхае і гасьне сьвятло.
Я пераможаны, я засынаю,
Голаў схіліўшы над самым сталом.

Побач на ложку заснуў мой таварыш,
Знаю і ён—мой вясёлы зямляк,
Сёньня Парыж аддае комунарам
І галасуе за сьмерць караля.

Ён не пакіне сваёй барыкады
Ў час, калі возьмуць апошні рэдут,
Гэта відно: ён Комуне ня здрадзіць,
Ён не надзене нявольніцкіх пут.

Тонкай струною нацягнены провад
Дзесьці далёка урэзаўся ў сіль...
Заўтра профэсар, нахмурыўшы бровы,
Скажа: залічана,
Добра зусім!

Менск 1929 г.

Воўчыя ночы

Драматычныя абразы ¹⁾

У гэтым і мінулых нумарох „Узвышша“ друкуецца толькі літаратурны тэкст п'есы „Воўчыя ночы“. Маючы на ўвазе ў далейшым апрацаваць сцэнічны тэкст п'есы і выдаць асобнай кніжкай, аўтар забараняе пераробку і тое ці іншае прыстасаваньне п'есы да сцэны, без яго асабістага дазволу.

Аўтар.

Воўчае логва

Месца ў глухім бары. Зямлянка Чырвонца. Ноч. Маленькая лямпачка цьмяна гарыць, асьвятляючы хмурыя, усе ў цьвілі сыцены і шэрыя постаці трох чалавек, што схіліліся над сталом, разглядаючы нейкі плян.

Чырвонец у каўкаскім бурнусе, Кот у вопратцы вайсковага камандзіра, Багор у накінутым на плечы чырвонаармейскім шынялю.

Гаворыць ціха, з нейкай таемнасьцю.

Чырвонец. Памятайце, пра гэты плян, што мы тут абмяркоўваем, нікому ні слова! Толькі перад самым нападам мы скажам пра гэта хлопцам.

Кот. Адно неасьцярожнае слова—і ўсё прападзе.

Чырвонец. Значыцца ў гэтым месцы мы зробім свой галоўны ўдар. Адгэтуль мы разаб'ёмся на тры часьці. Кожнай часьці заданьне: адны пойдучь па Савецкай вуліцы і зьнішчаць пошту, выканком і міліцыю, другія пойдучь па Інтэрнацыянальнай, разаб'юць ячэйку, камсамол і кватэры камуністых.

Кот. Хлопцы востраць зубы на яўрэйскія кварталы.

Чырвонец. Ну што-ж. Ня мы іх будзем стрымліваць. Мы будзем зьнішчаць большавікоў якою хочаш цаною, хоць-бы і цаною яўрэйскіх пагромаў. Але спачатку трэба захапіць горад, а сіла гораду не ў яўрэйскіх кварталах. Мы прадумаем кожны свой крок, каб без аднаго ахвяры з нашага боку зрабіць справу чыста.

Кот. Усё-ж я гавару зрабіць напад у нядзелю, а ня заўтра.

Чырвонец. А што?

Кот. Я даведаўся, што ў суботу і нядзелю ў Чэрыкаве адбудзецца зьезд міліцыі. У горадзе 16 чалавек міліцыі. У суботу раніцаю ўсе яны пасунуцца на зьезд, застануцца толькі дзяжурныя 3-4 чалавекі. Мы горад возьмем голымі рукамі.

Чырвонец. А там яшчэ ёсьць самаабарона?

¹⁾ Гл. „Узвышша“ № 5 за 28 г. „Узвышша“ № 1 і 4 за 1929 г.

Кот. Глупства. „Камсамольскія і прафсаюзныя пікеты самаабароны“. З аднаго нашага стрэлу разьбягуцца, як зайцы, к чортавай матары. Стралець ня ўмеюць.

Багор. І памойму нам трэба пачакаць да нядзелі. Перш-на-перш—кірмашовы дзень. Шмат народу будзе. Можна, значыцца, дзе каму ці-хаматна шагнуць, адным словам... «заставайся да ночы... будзе справа». Гэткім чынам можна яшчэ шмат каго перацягнуць на свой бок...

Чырвонец. У нядзелю кірмаш? Значыцца мы прыедзем на кірмаш разам з сялянамі, апрацемся ўва ўсё мужыцкае...

Багор. Так, так, так! Ніхто й вока дурнога ня будзе мець на нас. От так сабе простыя людзі.

Кот. Мы прыедзем у сялянскіх фурманках, зброю схаваем у сене, а самі сабе будзем хадзіць па кірмашу, будзем купляць, прадаваць.

Чырвонец. А далей, як прыдзе вечар, мой плян мы разыграем як па нотах. Некалькі групак. Па пяць-шэсьць чалавек. Нібыта дэлегацыя ад незадаволеных сялян. Кожная групка пойдзе да таго ці іншага вядомага працаўніка. Скажам—старшыня выканкому. Выклікаюць яго. „Вось, таварыш, так і так... Доўга шукалі вас... Вельмі спешная справа“. У рукі яму паперу, нібыта заяву... Пакуль ён будзе чытаць ды разьбірацца (а ў гэтай паперы мы напішам яму сьмяротны прысуд) тут хто-небудзь з хлопцаў... р-раз абухам па галаве яго... каб ні крыку, ні гуку... і кончана... так разам у некалькіх мясцох мы зьнішчым самую бальшавіцкую верхавіну. Адразу паднімуцца шум, крык, гвалт! Адкрыць шалёны агонь! Міліцыю і выканком полынем і к небу! Разьбіць коопэрацыю! З усіх бакоў падпаліць рынак і цэнтр—і тут мы закруцім крывавае карагод! Мае хлопцы наладзяць крывавае свята, крываваыя хаўтуры над крычаўскім бальшавіком!

Кот. Бліскучы плян!.. У мяне ёсьць сьпіс галоўных мясцовых камуністаў, якіх трэба зьнішчыць у першую чаргу.

Чырвонец. Гэта вельмі добра. У цябе ён з сабою? А ну прачытай.

Кот (*чытае*). Старшыня Валвыканкому Агееў—раз! Сэкратар ячэйкі РКП Розенблюм—два! Начальнік міліцыі—Салдацёнак—тры! Потым агенты ЧК Баўчук і Сяміпалаў. Загадчык земадзелу Куранега, Прадкамісар Качканосаў... Вось і ўсе самыя галоўныя.

Чырвонец. Так. Усім гэтым кандыдатам сьмерці падрыхтаваць пасьведчаньні: „Дадзена гэтаму васьмі камісару ў тым, што ён камандыруецца намі на той сьвет, пакараны за гэтакія і гэтакія злачынствы. Пералічыць Кожнаму забітаму ўручыць.

Кот. Добра! Мы гэта зробім.

Чырвонец. Заўтра раніцаю паслаць ганцоў па вёсках і папярэдзіць, што напад будзе ў нядзелю.

Кот. Так! І гэта зробім. Але скажы мне, Мікандра, што-ж далей?

Чырвонец. Як што далей?

Кот. Мы зруйнуем Крычаў, разаб'ем у шчэнт Чэрыкаў, Рагачэў, а што далей?

Чырвонец. Далей? У нас будуць сродкі, у нас будзе сіла.

Кот. Што значыць наша сіла і сродкі перад арміямі бальшавікоў!

Чырвонец. Сялянства пойдзе за намі, і арміі ня пойдучь супроць нас!

Кот. А калі сялянства ня пойдзе?

Чырвонец. Пойдзе.

Кот. Ты думаеш іскру сялянскага незадавальнення разьдзьмуць у вялікае полымя?

Чырвонец. Але. Усюды, дзе ступіць наша нага, агонь сялянскіх паўстанняў будзе шугаць да самага неба! І гэта будзе сялянская рэвалюцыя супроць бальшавікоў, рэвалюцыя, якой яшчэ ня бачыў сьвет! Крываваю навалніцаю мы пранясёмся над краем! Сяляне вогненнай саранчай наляцяць на гарады і праглынуць іх і тагды...

Кот. Тагды прыдуць паны!..

Чырвонец. Не, ня прыдуць паны. Ведаю, куды твой закід? Што я сам панскага роду? Але-ж я сам першы паставіў крыж на панох! Не, сяляне ня клікнуць паноў!..

Кот. Дык што-ж будзе? Скажы, што-ж будзе?

Чырвонец. Адкуль я ведаю, што будзе? Што мне да таго, што будзе? Я прышоў не будаваць жыццё, а руйнаваць яго! Можа я захлынуся ў кривавым патоце і ня мне думаць аб тым, што будзе!.. Жыццё народзіць новых арганізатараў, і з попелу і руін народзіцца новы Фэнікс—новае жыццё!..

Кот. Ня веру я ў сусьветныя маштабы! Ты-фантазёр ці вар'ят!.. У нас 30 чалавек бандытаў, злодзеяў і канакрадаў, і з гэтай набрадзьдзю ты хочаш заваяваць увесь сьвет!

Чырвонец. Кожная справа пачынаецца з маленькага. Успомні Пугачова!

Кот. Захацеў быць Пугачовым!

Чырвонец. Не. Я хачу быць Чырвонцам і я буду ім.

Кот. А я табе кажу, твая стаўка на сялян будзе біта! Ня той цяпер народ сяляне, каб пайсьці на рызык, на згубу.

Чырвонец. Ты ня верыш! Ты баішся! Ты дрыжыш за сваё жыццё!

Кот. За сябе я не баюся!

Чырвонец. Тагды ідзі на кірмаш. Патаргуйся—можа хто дасьць болей як шэлег гарэлы за тваё жыццё!

Кот. Слухай! Я табе кажу: мы занадта далёка зайшлі. Нас чакае згуба. Яшчэ адзін пагром зробім, а там распусьці ўсіх к чортавай матары, хай ідзе, хто куды хоча.

Багор. Я таксама думаю, трэба канчаць справу. З Магілеву прыдуць часьці—яны-ж нас ушчэнт разьнясуць...

Чырвонец. Ліха на вас! Зруйнаваць два паршывенькія мястэчкі! Выразаць сотню яўрэяў і два дзесяткі камуністаў—і гэта усё! (*Стукнуў кулаком па сталю*) Не згаджаюся! Або мы запішам крывавыя старонкі ў сусьветную гісторыю, або...

Кот. Слава Чынгісхана і Пугачова не дае табе спаць! Але-ж гэта былі дзікія людзі і барбары, і не табе з імі раўняцца! Ты культурны чалавек!

Чырвонец. Маўчы! Чуеш? Ня раз ты мне гэтым калоў і колеш вочы. Няважна, хто мяне нарадзіў—ці брудная жабрачка-сялянка, ці пані ў фальбонах з шоўку і аксаміту! Важна тое, што цяпер я жыву ў „Воўчым лагаве"! Не, чорт пабяры! Я хацеў-бы, каб усе гэтыя „культурныя“ людзі паспрабавалі такое жыццё! Павыганяў-бы іх усіх з гарадоў і сталіц. Загнаў-бы ў зьвярыныя норы, прымусіў-бы насіць зьвярыныя скурты! І хай-бы воўкам вылі на золак раныцы! Вось тады яны ўбачылі-б слодыч жыцця!

Кот. Ха! ха! ха! Ты проста ашалеў ад нянавісьці... (*Нехта пастукаўся у дзверы*).

Чырвонец. Уваходзь.

(*Увайшоў Івашук*).

Івашук. Хлопцы нашы злавлілі нейкага падазронага чалавека Па балое туляўся ды выглядаў, як бы што назіраў. Як толькі пабачыў нашых, дык рабіў спробу ўцячы. Але тут нашы яго за каўнер...

Чырвонец. Што-ж ён сказаў?

Івашук. Сказаў, што шукае Чырвонца і хоча застацца у нас на бандзістага. Як быццам ён уцёк з-пад растрэлу і ва ўсіх, кажа, абвестках пра мяне прاپісана, каб затрымалі. Хто яго ведае, можа праўду кажа, а можа й хлусіць.

Чырвонец. Як ён назваўся?

Івашук. Здаецца прозьвішча яго Шабека, ці што...

(*Пауза*).

Кот (*Чырвонцу*) Ён?

Багор. У самае пекла трапіў.

Чырвонец. Я гаварыў. (*Івашуку*): Зброя пры ім была?

Івашук. Адабралі ў яго адзін леварвэрт браўнінг. А болей нічога ня было.

Чырвонец. Ну, вядзецца яго сюды, да па дарозе моцна трымайце.

Івашук. Слухаю (*ідзе*).

(*Пауза. Усе моўчкі ўсхваляваны. На тэатры Чырвонца застыла таемная ўсьмешка. Падняўся і зрабіў некалькі крокаў*).

Кот. Што мы з ім зробім?

Чырвонец. А як ты мяркуеш?

Кот. Растрэляць?

Багор. Я таксама думаю. Паклікаць хлопцаў да сказаць ім, хто ён. Хай паглядзяць, а потым крымзануць яго, каб і дух вон!..

Чырвонец (*примружжўшы вока*). Так гэта проста: чыкі і няма чалавека! А? Дужа гэта ў вас ня хітрая рэч! Як бы ён і зусім прасты чалавек!

Кот. Ну, а што-ж?

Чырвонец. Не. Ня можна так проста падыходзіць да гэтага. Трэба памятаць, хто ён і чаго ён сюды прышоў!

Кот. Ты хочаш катаваць яго?

Чырвонец (*засьмяяўся, уваччу засьвіцілася ліха*). Не, я хачу сустрэць яго гасьцінна, як сустракаюць найлепшага гасьця! Каб я ня выкарыстаў такі момант!.. Багор! Бусел самагону нясі! Будзем частаваць гасьця. (*Багор выходзіць*).

Кот. Што мы будзем рабіць?

Чырвонец. Гм... У мяне плян.

Кот. Ну?..

Чырвонец. Пасьля скажу. Пакуль што, каб і цені ня відаць было, што мы яго ведаем! Глядзі!

Кот. Пасьмяяцца хочаш?

Чырвонец. Не. Цікава, як ён будзе трымацца.

Кот. А плян?

Чырвонец. Чакай. Пацярпі троху. Я доўга чакаў гэтай сустрэчы. З таго самага часу, памятаеш, як раскажаў табе, не знаходзіў я сабе супакою: ня верылася мне, што сустрэну яго вока-на-вока!

Кот. Усё-ж такі я растраляў-бы яго, не марудзячы... А ты зноў кідаешся ў розныя фантазіі...

Чырвонец. Ціха... Ідуць. (*Стук у дзверы*). Уваходзь!

(*Уваходзяць Івашук, Багор з бутляй самагону, Шабека. Апошні, відаць змораны. Брудны шинель, расхрыстаная кашуля бяз пояса, босы. Глядзіць спакойна, як бы з нейкай цікавасьцю*).

Івашук. Вось прывялі таго самага падазронага чалавека.

Чырвонец. Ідзі сабе. (*Івашук выходзіць*).

(*Пауза. Чырвонец, Кот і Багор зіркалі і моўчкі разглядаюць гасьця*).

Чырвонец. Прозьвішча?

Шабека. Шабека.

(*Пауза. Чырвонец зноў упіўся зіркам*).

Чырвонец. Гэта пра цябе ўсюды абвесткі распаўсюджаны?

Шабека. Так точна. Пра мяне.

Чырвонец. Ну, сядай.

Шабека. Мы і пастаяць можам. Дзякуем.

Чырвонец. Я табе кажу сядай. Прышоў да нас у госьці?

Шабека. Так точна. Хачу ў вас застацца.

Чырвонец. Калі прышоў у госьці, будзеш госьцем. (*Да Ката*). Як ты думаеш, сьмелы ён чалавек?

Кот. Думаю, што сьмелы...

Чырвонец. А я думаю, што ён нават адчайны...

Шабека. Так точна.

Чырвонец. Сьмелыя людзі нам патрэбны. Мы цябе зараз пачастуем. (*Наліў шклянку гарэлка*). Пі вось...

Шабека. Адзін?

Чырвонец. Мы таксама вып'ем. (*Усім наліў*). Пі.

Шабека. За вошта-ж мне выпіць?

Чырвонец. За што хочаш.

Шабека. Ну, добра. За маю службу ў вас.

Чырвонец (*памаўчаўшы*). Хай будзе так.

Кот. Ты калі з Чэрыкава выбраўся?

Шабека. Трэці дзень.

Кот. Раскажы, што там новага?

Шабека. Навіны тыя самыя: што дзень растрэльваюць нашага брата. Дыхаць ня можна за камуністамі. Расамаха ўсё абяцае ды клянца, што пераловіць усіх бандытаў і перастрэляе іх, як курапатак. А сам баіцца і на вярсту выехаць з Чэрыкава.

Чырвонец. Расамаха? А ці бачыў ты самага Расамаху?

Шабека. Бачыць ня бачыў, але хлопцы апісвалі. Кажуць, што на мяне як бы крыху падобны.

Чырвонец. (*Зіркліва глядзіць на Шабеку*). Гэта праўда. Ты дужа падобны на Расамаху.

Шабека. А ты яго хіба бачыў у самы твар?

Чырвонец. Бачыў. Тры разы. Першы раз у Чэрыкаве на нейкім савецкім свяце быў парад, і Расамаха прывёў сваё войска на Пляц Волі і гарцаваў перад ім на чыстакроўным коніку пад музыку. Выхваляўся дысцыплінай, гад! А я ў той час стаяў на тратувары і трымаў у кішэні бомбу. І моцная была ў мяне спакуса: шыбануць яе так, каб пух і пер'е паляцелі і ад каня і ад яго самога!

Шабека. Але ўстрымаўся?

Чырвонец. Устрымаўся. Другі раз бачыў яго ўночы праз вакно ў аднэй вёсцы. Там Расамаха і яшчэ адзін комісар арыштавалі майго лепшага чалавека—Кандрата Кажана.

Шабека. Кандрат Кажан!

Чырвонец. Так. Кажан. А што, ты чуў пра яго?

Шабека. Але. Чуў, што яго расстраляў Расамаха.

Чырвонец. Так, расстраляў. І хутка ён лютаю сьмерцю заплаціць мне за жыццё Кандрата! А тады я стаяў на прызьбе і ўшчыліну бачыў і чуў кожнае слова! І сэрца маё аблілося крывёю, калі я пачуў, як Расамаха (сукін сын!) прапанаваў яму прадаць усю маю шайку і за гэта застацца жывым!

Шабека. Што-ж, не паддаўся Кандрат?

Чырвонец. Не паддаўся і не прадаў Чырвонца! Пашоў на сьмерць і памёр як гэрой! І сярод цёмных людзей ёсьць вялікія людзі! Вып'ем за яго ўспамін!

Шабека. Няўжо-ж ты ня мог яго выратаваць? Ты-ж бачыў гэта і чуў!

Чырвонец. Я ня мог ратаваць яго! Я быў адзін! Я мог кінуцца і загінуць разам з Кандратам! Але я пакляўся памсцьціца за яго сьмерць! І я выканаю тое, што абяцаўся перад сьмерцю Кандрата! Не сягоньня-заўтра труп Расамахі будзе парыць зямлю! Перастраляю ўвесь атрад яго, як курапатак! Успмоніце маё слова!

Кот. Скажы, а дзе-ж ты бачыў Расамаху ў трэці раз?

Чырвонец (*калюча паглядзеў ў вочы Шабеку, павольна адсякаючы кожнае слова*). Апошні раз я бачыў Расамаху ў яго жонкі!..

Шабека. У яго жонкі?

Кот. Ты значыцца таксама стаяў на прызьбе і заглядваў у вакно? Чырвонец. На гэты раз Чырвонец быў у самай хаце і стаяў у двух кроках ад самога Расамахі!

Шабека. Што ты кажаш?!

Чырвонец. Жонка Расамахі схавала мяне ад свайго мужа, і я ўсё, усё чуў!..

(*Шабека пабялеў, паволі падняўся над сталом, за ім падняліся і ўсе тры яно вараў. Шабека, не адрываючыся, глядзіць у вочы Чырвонцу, як бы сьляпымі вачыма*).

Шабека (*сцьціснуўшы кулак, наблізіўся тварам да Чырвонца*). Брэшаш! Гэтага ніколі ня было!

Чырвонец (*стукнуўшы кулаком па стале, а за ім Кот і Багор разам*). Расамаха?!.. (*Навеўшы на яно рэвальвэр*) Ні з месца!..

Расамаха. (*раптам супакоіўшыся, нібы акамянеўшы*). Ну што-ж! Радуйцеся, што трапіў у вашыя рукі!.. Схавай сваю... прыладу. Не ўцяку. (*Сеў закрыў вочы рукамі. За ім селі і яно ворагі. Паўза*).

Чырвонец. Провокатар!.. Падлюга!

Кот. Ты чаго прышоў да нас?.. Кажы.

Багор. Маўчыш? У госьці прышоў?

Расамаха. Прышоў паглядзець, як живуць чорныя груганы!

Чырвонец. Ты! Чырвонаскуры сабака!—Ты прышоў лавіць нас! Ты зловіш сваю сьмерць!

Расамаха. Не палохай мяне сьмерцю! Не баюся. Бачыў я сьмерць сваю з усіх бакоў і ў самыя вочы глядзеў ёй шмат разоў!

Чырвонец. Заўтра ты разьвітаешся з сваім жыцьцём! Апану я цябе ў чырвоныя тканіны і павешу на асіне, як чырвоны сыяг, з надпісам „Пролетарыі, злучайцеся!“ Ха, ха, ха!

Расамаха. Ня страшна! Што значыць сьмерць аднаго чалавека, які загінуў за камунізм? Усё роўна масы будуць жыць! І масы разьнясуць і цябе і тваю справу!

Чырвонец. Пі! Усё-роўна ты памрэш!

Расамаха. Што-ж! Заўтра памру я, а пасьлязаўтра попел ад тваіх касцей вецер па палёх разьвее!

Чырвонец. Паглядзім. А покуль што пі за здароўе Чырвонца.

Расамаха. Каб ты так жыў, як я буду піць за тваё здароўе!

Чырвонец. Гад! Ты прышоў да мяне ў госьці! Я табе стаўлю пачастунак! І ты ня хочаш выпіць за здароўе гаспадара!

Расамаха. Добра. Хай будзе так. Вып'ю. *(Падняў шклянку)*. За здароўе Расамахи! *(Выпіў. За ім механічна выпілі Кот і Баюр)*.

Чырвонец. *(Выпіўшы палову шклянкі, раптам закашляўся і вылучыў вочы!)* Сыцера! Ты за чыё здароўе піў?

Расамаха. Ты хіба ня чуў?

Чырвонец. *(Аддышоўшы)*. Чорт з табою! Хай сабе ты выпіў за сваё здароўе. Яно ў цябе слабое: не сягонья-заўтра памрэш!..

Расамаха. Я сябе не шкадую. На маё месца стане Сьвірановіч, і з маім атрадам у гэтым лесе ён зробіць аблаву на ваўкоў!

Чырвонец. Але перад тым, як ён зробіць аблаву, я разаб'ю твой атрад у мэглах! Спалю Чэрыкаў і Крычаў!

Расамаха. Успомніш маё слова, Сьвірановіч зробіць аблаву і выпарыць з Воўчага логва злодзеяў, бандытаў, сволачаў чалавечага роду і ўсіх груганоў праклятых перастрэляе!

Чырвонец. Не! Я даклярую табе, што мы наладзім крываваю ноч усім камуністам! Усе вы будзеце скакаць у крывавым карагодзе пад полымем сялянскіх паўстанняў!

Расамаха. Занадта далёка хапіў! Згуртаваў бандытаў і злодзеяў, упрог у свае бандыцкія калёсы кулакоў, нашых ворагаў, і цёмных людзей і думаеш, далёка паедзеш?

Чырвонец. Але-ж вось я зруйнаваў Чырвонаполскь і цябе злавіў, самага галоўнага лавука-крывасмока!

Расамаха. Ну што-ж! Не ўдалося мне. Можна быць, падурному я гэта зрабіў. Шкадаваць аб гэтым позна. Толькі... Аднаго мне сапраўды шкода.

Чырвонец. Я ведаю, аб чым ты шкадуеш. Што жонкі сваёй болей ня ўбачыш.

Расамаха. Ты ўгадаў.

Чырвонец. Разьвітацца з ёй хочаш?

Расамаха. Не разьвітацца. Паквітацца!

Чырвонец. Так. Гэта табе ня ўдасца. Але за адно ўжо скажу табе, Расамаха: жонка твая ня толькі прадала цябе, яна яшчэ здрадзіла табе.

(Паўза. Расамаха, не адрываючыся, глядзіць на лампу, што цымна гарыць, асвятляючы хмурыя сьцены).

Чырвонец. Ты чуў, што я табе сказаў?

Расамаха. Але, чуў. Налі мне яшчэ.

Чырвонец. Можна. *(Расамаха падняў сваю шклянку. Чырвонец пачаў наліваць сваім сябром)*.

Расамаха *(устаўшы)*. Ня важна тое, што мне яна здрадзіла. Горка, што яна здрадзіла справе, якой я ахвяраваў сваё жыццё! *(Выпіўшы, раптам размахнуўся—тррах! шыбануў пустою шклянкай)*

у лямпу. Дзынкнула шкло. Паасла. Маланкай кінуўся да дзвярэй. Усьлед яму ірохнуў стрэл!) Чорт! Дзверы завалены!

Чырвонец. Не страляй! Жывым зловім! (Першы кінуўся на Расмаху. За ім падбеглі астатнія. Пачалося адчайнае глухое змаганьне).

Ён тут! Тут! Бі яго, гада!

Крыкі: Здаровы! А! ты так?!

Выдраўся?! Ня пушчай яго да дзвярэй!

(Раптам нехта моцна заякатаў і адскочыў, відаць, папаўшы нагой у жывот. Як зьвяры накінуліся на сваю ахвяру. Але адчай надаў Расаме нечалавечыя сілы. Ён біўся нагамі, рваў валасы сваіх ворагаў, ірыз зубамі, душыў за юрла. Усе скруціліся ў адзін яры клубок нянавісьці і злосьці. Качаліся па падлозе, стаіналі і вылі ад болю, вызваліўшыся ад цапкіх рук Расмахі, тапталі яю нагамі! Нарэшце аслабеў! Закруцілася ў іалаве. Нібы паляцеў у прадоньне. Страціў прытомнасць... А ўдары яшчэ сыплюцца)...

Чырвонец. Чакай!.. Здаецца, ён ужо ня чуе, што мы яго б'ем!..

(Пакінулі бліц. Чырвонец дрыжачымі рукамі запаліў запалку. Расамаха ніцма ляжыць у лужыне крыві).

Кот. Здаецца, мы яго прыкончылі?

Чырвонец. Шкада было-б...

Кот. Шкадуеш гада?

Чырвонец. (Запаліў лямпу). Хай-бы пажыў яшчэ дні са тры. У мяне плян.

Багор. Ня можа быць, каб мы яго забілі... Здаровы, сукін сын!..

Мне як садануў у жывот—думаў, каюк прышоў!

Кот. Ён і мне чуць вачэй ня выдраў.

Чырвонец (зірнуўшы на Кота) Здрава ён табе ліхтар пад вока...

Кот. А ты цэлы?

Чырвонец. Мне ён ладзіўся горла перагрызьці. Каб вы не падацьпелі, чорт яго ведае што было-б.

Багор. Паглядзець, можа ён яшчэ жыў?

(Падыхае Расаміху за плечы. Усе разглядаюць яго).

Чырвонец. Паслухай, ці б'ецца сэрца.

Багор (прыкладшы вуха да грудзей Расаміхі). Жыў!.. Чорт яго ня возьме! Грукоча сэрца.

Чырвонец. Валачы яго да сьцяны, можа і ачуняе.

Кот. Нешта ты дужа стараешся, каб ён жыў быў...

Чырвонец. Так, мне гэта трэба. (Зірнуўшы ў твар Расаміхе) Але-ж і мы яго размалявалі, і самы лепшы прыяцель не пазнаў-бы!

Кот. А што ты думаеш? Што каб клікнуў сюды Юрчанку? А? Ці пазнаў-бы ён свайго начальніка?

Чырвонец. А праўда! Я зусім забыўся! Цікава. Багор! зьбегай па Юрчанку.

Багор. Зараз. (Ідзе).

Чырвонец. Чакай... Толькі глядзі нікому ні слова, што ў нас Расамаха. І яму не кажы. Ведаеш?

Багор. Добра. *(Выходзіць)*.

Кот. Які ты плян выдумаў?

Чырвонец. Калі яно толькі ўдасца, гэта будзе найвялікшая падзея...

Кот. Ну?

Чырвонец. Я задумаў згубу ўсяму атраду Расамахі! Зразумеў?

Кот. Зразумець ня цяжка. А як гэта зрабіць?

Чырвонец. Слухай. Што, калі-б нам удалося завабіць гэты пракляты атрад у Доўгі Мох! А? Мы-ж бы там за дваццаць хвілін са ўсіх іх крававую кашу зрабілі-б! Га? З нашым кулямётам...

Кот. А як ты іх завабіш у Доўгі Мох?

Чырвонец. Нам дапаможа тут яго жонка! Яна нам памагла ўжо злавіць свайго мужа!

Кот. Але-ж гэта яна зрабіла несъядома.

Чырвонец. Яна і тут нам паможа несъядома. Я заўтра пайду да яе. Я даяду яе да таго, што яна ўгрунь кінецца даносіць на нас, ва ўсім прызнаецца і ўсім скажа, што Чырвонец атайбаваўся ў Доўгім Імху! Разумееш?

Кот. Ты думаеш, табе гэта ўдасца?

Чырвонец. Ручаю табе!..

Кот. Ты думаеш. Ёй павераць?..

Чырвонец. Яны будуць прымушаны ёй паверыць! Яны кінуцца ратаваць Расамаху!..

Кот. А разведка?

Чырвонец. Ніводзін разведчык тут на ражон не палезе, далёка ня пойдзе!.. Ды тут самы спрытны разведчык памыліцца: мы-ж у Доўгім Імху шмат пакінулі слядоў!.. Можна яшчэ якую-небудзь дэкарацыю зрабіць: быццам новыя зямлянкi, дымок будзе курыцца!..

Кот. Чырвонец! Калі табе гэта ўдасца, гэта будзе геніяльны шахматны ход!

Чырвонец. Я табе кажу, што Доўгі Мох будзе ім „доўгім мехам“, у якім яны ўсе з галовамі схаваюцца!..

Расамаха. *(Раптам застаінаў. Засмалымі губамі ціха)*. Піць. Дайце вады...

Кот. Глядзі ты! Ачунаў!.. Вады няма. Гарэлку будеш піць? *(Расамаха маўчыць. Кот наліўшы падносіць яму шклянку. Расамаха праігна выпіў. Уваходзяць Вагор і Юрчанка. Апошні спыніўся ля парогу.)*

Чырвонец. Зірні вось на гэнага чалавека. Можна пазнаеш?

Юрчанка *(схіліўся над Расамахай)* Хто гэта?

Расамаха *(ціха)* Хто гэта? *(Пауза)*.

Чырвонец. Не пазнаў?

Расамаха *(ледзь варочаючы языком, абмякава)* Пазнаў, хто ты. Юрчанка...

Юрчанка. Расамаха!

Расамаха. Але, я Расамаха... А ты быў Юрчанка, а цяпер стаў Юда... Прадаў рэвалюцыю бандытам за 30 срэбраннікаў?..

Юрчанка. Не, я ня Юда! Вы ўсе Юды!

Чырвонец. Цяпер такі час, што калі хочаш быць сумленным— ідзі ў бандыты!

Юрчанка. Але! Ты паслаў мяне лавіць бандытаў і не чакаў, што зраблюся бандытам! Ха, ха! А калі ўсе твае чырвонаармейцы зробіцца бандытамі, тады што? А цяпер песенька твая высьлевана ўся, таварыш камісар!

Расамаха. Маўчы, Юда! Калі я памыліўся—то толькі ў табе! Ня думаў я, што ты будзеш здраднікам, прадаўцам!

Юрчанка (*няпрыкметна паціснуў яму руку, тымчасам кажучы*). Не! Гэта вы здраднікі! Вы гады сусьветныя! Даволі я ў вас наглядзеўся на вашыя справы! Гэта вы напаілі расстрэламі зямлю!..

(*Зноў крануўшыся, палядзіў яю руку. Расамаха змоўк, як бы няжывы*).

Чырвонец. Юрчанка і Багор! Адвядзецца яго ў склеп. Замкнеце на замok! Ключ мне. Пільнаваць усю ноч!..

(*Расамаха выводзяць*).

Стук... Стук... Стук...

...Што ты ночью бродіш, Каин?

Пушкін.

У асеньні вечар цьмяна гарыць сьвятло у пакоі настаўніцы Смольскай Неспакойны час і цішыня вакол, нейкая смутная трывога. Дажду няма, але вецер шуміць, гудзіць па шляху, зрывае алошныя адзеньне з дрэў, астыглыя лісты. Іншы раз з моцным парывам прабяжыць па страсе, падняўшы віхры саломы, залезе ў комін і павоўчы завые, ці ціха пастукае ў вакно: стук... стук... стук...

І тагды Смольская, падняўшыся, прыслухоўваецца. баіцца прадыхнуць. Сэрца як-бы перастае біцца. Не. Усё ціха... Гэта вецер... Зноў садзіцца і думае... Цяжка жыць... Страшна жыць... Над краем павісла нейкая хмярэча...

Што гэта?.. Вецер?.. Ня вецер... Стук... стук... стук...

Смольская. Хто там?

Голас Чырвонца. Гэта я. Адчыні.

Смольская (*збялянеўшы, спалохана*). Не адчыню. Я ня пушчу цябе.

Чырвонец (*за вакном*). Што за чорт! Чаму ты мяне ня пусьціш?

Смольская. Што табе трэба?.. Я баюся!..

Чырвонец. Што я цябе зарэжу, ці што? Пусьці!

Смольская. Чаго ты ходзіш уночы? Я цябе прасіла...

Чырвонец (*моцна дразнуў у дзвяскі*). Адчыні! У мяне ёсць справа да цябе!..

Смольская. Якая справа?.. Ідзі сваёю дарогаю!.. Я баюся цябе.

(Моцна вылаўшыся. Чырвонец са ўсёй сілай страпануў дзверы. Круж-адскочыў, адчыніліся дзверы. Увайшоў. Спадыва і людзі на Смольскую, якая ад вялікага спалоху пвитулілася са сцяны. Паўза).

Чырвонец. Ад твайго чалавека вестку прынёс. *(Адаў ёй запіску)*

Смольская. Што гэта?

Чырвонец. Прачытай.

Смольская *(чытае)*... Ты прадала мяне. Прадала справу, якой я ахвяраў сваё жыццё, у рукі ворагаў!.. Шкадую, што не магу цябе, як належыць, аддзякаваць. Але позна цяпер шкадаваць... Расамаха.

Што гэта? Адкуль ён гэта прыслаў?

Чырвонец. Ён прыслаў гэта с Доўгага Моху.

Смольская. Дзе гэта Доўгі Мох? І за вошта ён мяне вінаваціць? Якім ворагам я яго прадала?

Чырвонец. Ты прадала яго нам. Ён папаўся ў мае рукі і не сягоння—заўтра я яго расстраляю. *(Паўза).*

Смольская *(з жахам і людзі на Чырвонца)*. Ты... ты... не, чакай.. Што ты сказаў?.. Я не разумею... Дзе Расамаха?

Чырвонец. У Доўгім Імху! *(Раптам нібыта схаяннуўшыся)* Толькі ты ня ўздумай каму-небудзь сказаць пра Доўгі Мох! Чуеш?

Смольская. Ты Расамаху злавіў?

Чырвонец. Злавіў. І ты мне, хоць несвядома, але памагла ў гэтай справе... Памятаеш, ты схавала мяне тут, калі яны прыехалі? Ты вышла ў другі пакой, а яны згаварваліся, як лавіць Чырвонца. *(Засмяяўся)* А я ўсё чуў. І вось цяпер ня ён злавіў мяне, а я яго!..

Смольская. Ты злавіў Расамаху! Гэта так... ганебна... я выратавала цябе, памятаеш? А ты во як адплаціў мне!

Чырвонец *(задумёна)* Я расстраляю Расамаху! У суботу ранняю я прызначыў яму сьмерць! І Доўгі Мох будзе яму магілай! *(Зьмяніўшы тон)*. Ты што-ж думаеш, я буду цацкацца з ім?

Смольская. Не! не! Ты не расстраляеш яго.

Чырвонец. Расамаха прышоў да мяне, як правакатар, пераапра-нуўшыся дзэртэрамі! Якая сьмеласьць! Прынесці ў Доўгі Мох сьмерць мне і ўсёй маёй дружыне!.. Але памыліўся! Ня мне ён нагатаваў сьмерць, а самому сабе!.. Ну вось сьлёзы! Яшчэ гістэрыку закоціш, як тады!.. *(Ідзе да дзвярэй)*.

Смольская *(стрымліваючыся)*. Чакай... чакай... што-ж ты?..

Чырвонец. Я ўсё зрабіў, што хацеў...

Смольская. Дай мне слова... Расамаха будзе жыв!

Чырвонец. Не! *(Хоча выйсці)*.

Смольская. Я ня пушчу цябе!

Чырвонец! Во! То ня пускала ў хату, а цяпер ня хочаш пу-сьціць з хаты!

Смольская. Дай мне слова, што Расамаха будзе жыв!

Чырвонец. Ня ўсёроўна табе? Ты-ж яго ня любіш...

Смольская. Я люблю яго.

Чырвонец. Ты гаварыла, што ня любіш.

Смольская. Тады мне здавалася, што ня люблю. Але цяпер... цяпер... Я люблю яго так..як нікога ніколі!.. Я цябе так не кахала, як яго!

Чырвонец. Што-ж гэта за зьмена? Цікава.

Смольская. Я скажу табе праўду. Ты мяне зразумееш. Я буду маці... *(Пауза)*.

Чырвонец. Навошта ты мне гэта кажаш? Думаеш, я буду зайдросьціць?

Смольская. Не. Не для гэтага. Я не хачу, каб маё дзіцё было сіратою!.. Сяргей! Ты выпусьціш Расамаху.

Чырвонец. Сабе на згубу? А ты ведаеш, што цябе чакае, калі я выпусчу яго?

Смольская. Я не баюся. Я скажу яму ўсё.

Чырвонец. Што ты яму скажаш?

Смольская. Што я цябе схавала і vyrатавала, таму што калісьці любіла... Што тут дрэннага? І потым я ня ведала, хто ты...

Чырвонец. Што я Чырвонец? А калі-б ведала?

Смольская. Я выдала-б цябе!.. Я ўся дрыжу, як падумаю, што ты гэты страшны чалавек!.. У мяне душа баліць, калі я праходжу па вогнішчу Чырвонапольску каля брацкіх магіл!.. Столькі сьлёз і крыві! І ты ва ўсім гэтым вінен!

Чырвонец. Што-ж.. Гэтыя ахвяры сябе апраўдалі... Так трэба было. А далей яшчэ болей будзе сьлёз і крыві і ахвяраў!.. Што будзе з тваім мяккім сэрцам і мокрымі вачыма, калі я зруйную Чэрыкаў, спялю Крычаў і Рагачэў?..

Смольская *(з жахам глядзіць на Чырвонца)*. Сяргей, я не магу гэтаму паверыць!

Чырвонец. Я гавару праўду. Гэта мой плян. За тыдзень ад гэтых гарадоў застанецца адзін пыл!..

Смольская. Сяргей!.. Я данясу на цябе! *(Пауза)*.

Чырвонец *(цяжка, зіркліва глядзіць на яе)*. Не пасьмееш.

Смольская. Я не пабаюся.

Чырвонец. Не пасьмееш!

Смольская. Пасьмею.

Чырвонец. Але данясі. Скажы ім пра нашае каханьне і што цяпер яно зьмяніла фронт і зрабілася нянавісьцю! Скажы, што ты дапамагала Чырвонцу, ратавала яго ад сьмерці! Прадала свайго мужа! І большавікі цябе расстраляюць! Не паглядзяць, што ты жонка Расамахі!.. *(Сказаў і хутка, нечакана зьнік. Смольская спачатку нібы акамянела. Потым кінулася да дзвярэй, хацела клікнуць яго, але спынілася. Жак застынуў на яе твары)*.

Смольская. Што рабіць?.. У суботу... У суботу сьмерць! Андрэя чакае сьмерць! Сягоньня чацьвер... *(Прыпамінаючы)* Доўгі Мох... Ён сказаў Доўгі Мох!

(Нэрвава накідае чорную хустку і хутка выходзіць. Сьвятло тасне).

Другая сустрэча

Мікола Драгун у Клавы Стрэльскай. Сядзіць і моўчкі курыць. Задумёнасьць як, бы застыгла на яго твары. Стрэльская, наадгарт, уся хвалюецца, голас яе дрыжыць але яна робіць гэроічныя спробы, каб сутрымацца і схаваць сваё хваляваньне. Вечар.

Стрэльская Вы пытаеце, што я на гэта скажу?.. Што я магу сказаць?.. Гэта так нечакана... І так цяжка для мяне!..

Драгун. Чаму цяжка, скажэце.

Стрэльская. Вы выбралі для гэтага такі час... Вы-ж ведаеце якое ў нас гора!..

Драгун. Пакіньце бедаваць. Гэтым вы не паможаце...

Стрэльская. Я нашу жалобу па сваім бацьку...

Драгун. Пакіньце насіць жалобу... Вашага бацьку паклікала сьмерць, а вас кліча жыцьцё!.. і вы йдзеце яму насустрач.

Стрэльская. Не, не! я не магу! я ня здыму свае жалобы, покуль ня будзе разьбіты Чырвонец!.. І да гэтага часу я... замуж не пайду...
(Паўза. У Драгуна на твары зьявілася таемная ўсьмешка.)

Драгун. Праўда?

Стрэльская. Я паклялася...

Драгун. А калі не?..

Стрэльская. Што не?..

Драгун. Калі Чырвонец ня будзе разьбіты?

Стрэльская. Я гэтаму ня веру.

Драгун. Усё можа быць... Уявеце сабе: можа быць за Чырвонцам пойдучь натоўпы абураных людзей—тысячы, дзесяткі тысячы! Можа быць на яго бок стануць палкі Чырвонаармейцаў! Што, калі Чырвонец стане на чале дзікіх ордаў цёмных людзей і на руінах гарадой збудуе сабе крывавы помнік з людзкіх ахвяраў?!.. Што тагды?!

(Стрэльскай раптам зрабілася жудасна. Холадам павяяла ад яю слоў).

Стрэльская (ціха). Вы палохаеце мяне. Я ня веру гэтаму...

Драгун. Ха, ха, ха! Я жартую. Але ўсёж, вы і тагды ня пойдзеце замуж?

Стрэльская. Не, не пашла б! Я пашла б супроць Чырвонца і да апошняй кроплі крыві...

Драгун. Кінем аб гэтым... Давайце мы пагаворым ад душы... (Бярэ яе за рукі). Мне здаецца ня гэта прычына... Тое, што я вам нялюб.

Стрэльская (хутка). Не, ня гэта!..

Драгун. Значыцца, я вам люб?

Стрэльская (зблянтэжана). Калі ласка, не лавецце мяне на словы.. Я яшчэ нікога ў жыцьці не кахала. Я ня ведаю, што такое каханьне.

Драгун (хутка). Бедная (раптам пацалаваў ёй абедзьве рукі).

Стрэльская. Што вы робіце! (Ёй захваціла дух. Сэрца застукала). Я гэтага ад вас не чакала. Вы камуністы і цалуеце рукі!..

Драгун (*засьмяляўся*). Камуністы цалуюць ня толькі рукі, а й губы!.. Тым, каго кахаюць...

Стрэльская. Не, вы гэтага болей не рабеце... Я вас прашу... Гэта мяне абражае... (*Драгун раптам прыцівае яе да сябе, пацалункамі пакрывае яе твар*).

Драгун. Вы бачыце, я кахаю вас, я вас кахаю!..

Стрэльская. Пусьцеце мяне! Пусьцеце!.. (*Вывалася. Кінулася ад яго. Прытулілася да сцяны, уся як бы сціснулася, дрыжыць*). Не кратайце мяне!.. Пакіньце мяне і выйдзіце адсюль!

Драгун (*лзскава*). Вы пакрыўдзіліся?.. Даруйце.. Покуль што я нічога вам благога не зрабіў... Вы баіцеся мяне, я бачу... Праўда? (*Ласкавы тон крануў яе*).

Стрэльская. Не, не баюся. Толькі я прашу вас, калі вы хочаце, каб мы былі прыяцелямі...

Драгун. Ня злуйце... Я не хацеў абразіць вас!.. Я прышоў пагаварыць з вамі сур'эзна... Вы баіцеся? Я не хачу, каб вы баяліся мяне, хоць шмат людзей дрыжыць перада мною!..

Стрэльская. Навошта-ж вы так робіце, што вас баяцца?

Драгун (*Засьмяляўся*). Гэта і ёсць дыктатура пралетар'яту, калі і сам пралетар'ят дрыжыць перад сваёй дыктатурай!.. (*Схамлянуўшыся*) Я жартую...

Стрэльская. Як вы так можае жартávaць?..

Драгун. Досыць пра гэта... Я буду гаварыць сур'эзна... Можавы бы вы не дасыце мне веры, але я шмат ночай ня спаў і ўсё думаў пра вас!..

Стрэльская (*ціха*). Праўда?

Драгун. Яшчэ з таго самага часу, як я першы раз пабачыў вас, я пакляўся, што вы... будзеце маёю, хоць бы гэта мне жыццця каштавала!

(*Пауза*)

Стрэльская. Я таксама шмат думала пра вас...

Драгун. Праўда?

Стрэльская. Я ўсё думала, што вы за чалавек... Я й цяпер ня ведаю гэта... Вы нейкі дзіўны... Мне здавалася, што ў вас ёсць нейкая таемная загадка, і вы яе нікому ня хочаце сказаць...

Драгун (*Зноў узяў яе за рукі. Яна якбы не заўважыла гэтага і прыслухоўвалася да новага пачуцця, што расло і разлівалася ў ёй*). Гэта не каханьне?

Стрэльская. Я ня гэтак сабе ўяўляю каханьне...

Драгун (*зноў прыцінуў яе да сябе і, адчуўшы, што цела яе не супраціўляецца, моцна прыціснуў яе, губамі шукаў яе губ, пакрываў пацалункамі яе твар*). Ты будзеш маёю!.. Ты мая.

Стрэльская (*ціха*). Не цяпер...

Драгун. Каліж?.. Гавары, калі ты будзеш маёю!

Стрэльская Я ўжо сказала... Калі Чырвонец будзе разьбіты..
(Мікола Драгун раптам ірва адштурхнуў яе. Пашоў да дзвярэй).
 Стрэльская працінула яму ўслед рукі, адобразы і здзіўленьня ня ве-
 дала, што сказаць. Мікола Драгун не азінуўся. Лягнулі дзверы. У
 змроку вечара зьнік, не адварнуўшыся).

Арыштуйце мяне...

У габінэце начальніка атраду змаганьня з бандытамі. За сталом сядзяць Сьві-
 рановіч і Лютарэвіч.

Лютарэвіч. Баюся, ці не загінуў наш Расамаха.

Сьвірановіч. Пяты дзень, як няма яго.

Лютарэвіч. Пасьля таго разу ён табе нікай весткі ня прыслаў?

Сьвірановіч. Два дні назад прыслаў запіску. Вось прачытай.

Лютарэвіч *(чытае)*. „Здаецца, трапіў на сьлед, іду ў хутар Гар-
 дзея Карчагі. Калі праз тры дні не зьяўлюся, значыцца застаўся ў іх“.
 Што-ж мы будзем рабіць?

Сьвірановіч. Сам ня ведаю што. Я зноў паслаў разьведку, каб
 абшукалі лес каля хутару Карчагі.

Лютарэвіч. Шкада будзе хлопца. Такого працаўніка пашукаць..
 А ведаеш, дрэнна мы зрабілі, што не адгаварылі яго ад гэтай вар'яч-
 кай ідэі!

Сьвірановіч. Я табе скажу, што і не ўдалося-б раз што ён сабе
 ўбіў у галаву...

Веставы *(увайшоўшы)*. Тут нейкая жанчына пытаецца вас. Ка-
 жуць, што яна жонка таварыша Расамахі.

Сьвірановіч. Прасі, прасі... *(Веставы выходзіць. Зьяўляецца Смоль-
 ская я. Вельмі змораная, ледзь трымаецца на ногах. Можна падумаць,
 што яна толькі што ачуняла ад цяжкай хваробы)*.

Сьвірановіч. Добры дзень, таварыш Смольская! Што з вамі?..
 Сядайце. Вы толькі што прыехалі.

Смольская. Я толькі што прышла...

Лютарэвіч. Што вы кажаце? Адкуль вы прышлі?

Смольская. З свае вёскі... Ніхто з сялян не згадзіўся везьці мяне
 ўночы... І я пашла... я баялася, што будзе позна...

Сьвірановіч. Бедная! Што такое? Здарылася няшчасьце?

Смольская. Я прышла сказаць вам... Гэтае ночы ў мяне быў
 Чырвонец.. *(Сьвірановіч і Лютарэвіч ускочылі з сваіх месцаў)* і я папа-
 раджаю вас, што гэтымі днямі рыхтуецца пагром Крычава, Чэрыкава
 і Рагачэва. Будзьце гатовы.

Сьвірановіч. Чырвонец гэта вам сказаў?

Смольская. Так. Ён гэта сказаў.

Лютарэвіч. Але чаму ён вам гэта сказаў?

Смольская. Мы з ім старыя знаёмыя... І пасьля вось... *(Дастала
 запіску)*. Вось вестка ад Расамахі. Перадаў Чырвонец.

Сьвірановіч і Лютарэвіч (*ратам*). Чырвонец?!

Сьвірановіч (*чытае*). „Ты прадала мяне. Прадала справу, якой я ахвяраваў свае жыццё, у рукі ворагаў!.. Шкадую што не магу цябе, як належыць, аддзякаваць... Але позна цяпер шкадаваць... Расамаха“.

(*Пауза. Да Смольскай*). Гэта праўда?

Смольская (*цвёрда*). Праўда.

Сьвірановіч. Грамадзянка Смольская! Вы арыштаваны!..

(*Смольская з тавару зрабілася бялей палатна. Пахіснулася, тубляючы прытомнасьць. Да яе кінуўся Лютарэвіч, падтрымаўшы, пасадыў на канапу*).

Лютарэвіч. Вады ёй!.. (*Сьвірановіч наліў шклянку. Смольская прыйшла ў прытомнасьць. З вачэй сыпнулі сьлёзы, рыданьні сыціснулі юрла*).

Смольская. Я сама хацела... прасіць вас... Арыштуйце мяне!.. Я вінавата!.. Але-ж я сама прыйшла... прасіць вас... выратуйце Расамаху! Заўтра яму сьмерць!.. Заўтра яго расстраляюць!.. Потым... я магу вам... выдаць Чырвонца!..

Сьвірановіч (*падхапіўшыся*). Вы ведаеце, дзе Чырвонец?!

Смольская. Таварышы, вы праверце гэта. Можа гэта ня так. Толькі Чырвонец некалькі разоў успамінаў Доўгі Мох...

Лютарэвіч. Доўгі Мох!..

Смольская. Але я так зразумела, што гэта іх стаянка.

Сьвірановіч. Доўгі Мох!..

Смольская. Мне ўрэзаліся яго словы „Расамаха ў Доўгім Ёмху“... „Доўгі Мох будзе яму магілай“!..

Лютарэвіч. Што гэта „Доўгі Мох“? Вёска?

Сьвірановіч. Не, хутчэй за ўсё урочышча...

(*Абодва кінуліся да мапы*).

Лютарэвіч. Няма...

Сьвірановіч. Не. Во ён! „Доўгі Мох“!.. Непраходнае тарпяное балота!..

(*Глядзяць адзін на аднаго*).

Лютарэвіч. Разьведчыкі ў гэтым раёне былі?

Сьвірановіч. Двое не вярнуліся я паслаў яшчэ двух. Прышлі, але ні з чым.

Лютарэвіч. Былі яны ў Доўгім Ёмху?

Сьвірановіч. Думаю, што не. Яны казалі, што і ня варта шукаць там...

Лютарэвіч (*разглядаючы мапу*). Глядзі, глядзі! На гэтым балоце як бы нейкая выспа! А?

Сьвірановіч. Так, так!

Лютарэвіч. Ліха на яго!.. Чырвонец тут!

Сьвірановіч. Што-ж? Тагды ў паход?

Лютарэвіч. У паход!.. Мы яго дьябла разьнясом у шчэнт!

Сьвірановіч (*ваптам жорстка таксама зірнуў на Смольскую*). Грамадзянка Смольская! Чым вы можаце нам ручаць, што гэта праўда тое, што вы казалі, а не правакацыя?..

Смольская. Таварышы!.. Чым я магу даказаць? Пра Доўгі Мох Я-ж сама прашу вас праверыць, можа я памылілася..

Сьвірановіч. Правяраць цяпер ужо няма часу... Усе-ж такі, я зноў пытаю вас. Чым вы даведзеце, што вы ня маніце! А можа быць усё тое, што вы нам казалі, я зноў кажу, правакацыя! Новая пастка, якую нарыхтаваў нам Чырвонец разам з вамі!..

Смольская (*лытаючы слёзы крыўды*). Вы мне ня верыце?

Сьвірановіч. Мы маем права ня верыць вам. У вас была сувязь з Чырвонцам!..

Смольская. Вы ня верыце мне... Але-ж я прышла папярэдзіць вас... Скрозь ноч ішла дваццаць вёрст... Нарэшце маё жыццё ў вашых руках... Вы можаце мяне... расстраляць... калі гэта ня праўда...

Сьвірановіч. Гэта правільна... Лютарэвіч! Пагавары з грамадзянкай Смольскай. А я пазваню ў ва ўком...

Лютарэвіч. Значыцца ў паход?

Сьвірановіч. Але... Таварыш Смольская! Раскажэце ўсю праўду т. Лютарэвічу. І нічога не хавайце.

Смольская. Я ўсё скажу.

Лютарэвіч. Будзьце ласкавы, вось у гэты пакой?..

(*Выходзяць у другі пакой*).

Сьвірановіч. (*Бярэ трубку тэлефону*). Дайце ўком... тав. Антропаў!.. Сьвірановіч... Толькі што ў атрад прышлі надзвычайныя весткі! Гэтымі днямі Чырвонец рыхтуе напад на Крычаў і Чэрыкаў! Другая вестка: Расамаха ў руках бандытаў!.. Здаецца яшчэ жывы... Але заўтра яго павінны расстраляць, ці павесіць... Што? Як гэта здарылася? Вось бачыш... Я-ж сам яго адгаварваў!.. Апошняя вестка: мы ведаем месца, дзе знаходзіцца Чырвонец! Але!.. Зараз я даю загад па атрадзе і праз гадзіну ці дзьве мы выйдзем ў паход, на аблаву!.. Што?.. Наколькі вялікая шайка ў Чырвонца, нам невядома... Праз дзьве с паловай гадзіны мы будзем на месцы, калі будзем ісьці добрым маршам... Лятучую нараду?.. Я згодзен, калі толькі гэта не адыме шмат часу... Так, так... (*слухае*) Профбюро. Зараз я пазваню. А ты пазвані ў Рэўком і Чэка. Добра... (*Вешае трубку і зноў бярэ*). Профбюро!.. т. Розін? Гэта з атраду змаганьня з бандытызмам. Сьвірановіч... Толькі што нам стала вядома, што гораду пагражае вялікая небясьпека. Чырвонец рыхтуе ўдар. Атрад змаганьня спадзяецца на падтрыманьне і дапамогу ад усіх членаў прафсаюзу... Толькі што гаварыў з т. Антропавым. Мы просім вас абвясьціць надзвычайны сход усіх членаў прафсаюзу не пазьней 11 гадзіны дня... Атрад сягонья а 1 гадзіне дня выходзіць у паход супроць Чырвонца!.. Так, так!.. Ададце загад па ўсіх установах і прадпрыемствах!.. (*Вешае трубку. Піша. З напісаным у руках у адчыненыя дзьверы*). Занясёце гэтую тэлеграму зараз-жа, як мага хутчэй!..

(Зноў бярэ тэлефонную трубку) ...Казармы атраду змаганьня!.. Дзяжурны?.. Гэта гаворыць Сьвірановіч... Слухайце і зараз-жа апавясьціце ў атрадзе мой загад. Пішце:

Загад часовага начальніка атраду змаганьня з бандытызмам і контр-рэвалюцый Сьвірановіча 29 верасьня с. г.

(Уваходзяць Лютарэвіч і Смольская).

Лютарэвіч. Я веру вам... Але ўсё-ж мы павінны... пратрымаць вас накалькі дзён пад арыштам...

Смольская. Таварыш Лютарэвіч! Я прызнаю, што я вінавата!..

Лютарэвіч. Таварыш Смольская! Як-бы мы ні хацелі вас аслабіць, але-ж тут мы маем палітычнае злачынства...

Смольская. Я згодна з вамі... Я толькі прашу прыняць пад увагу, што я сама прызнала сваю памылку і зрабіла ўсё, каб яе загладзіць...

Лютарэвіч. Я ўпэўнены, што рэўтрыбунал...

Смольская. Мне будзе судзіць рэўтрыбунал?

Лютарэвіч. Але. Вы ня бойцеся. Рэўтрыбунал правільна ацэніць вашу памылку і ваш гэроізм!

Смольская. Мне расстраляюць!

Лютарэвіч. Думаю, што не. Прынамсі, я вас не расстраляў-бы. А цяпер... Выбачайце... (Адчыніўшы дзьверы): Кандраценка! (Уваходзіць дзяжурны чырвонаармеец). Завядзеце грамадзянку ў адзіночную камэру... (Смольская, зьбяляўшы, закрыла твар рукамі і пахіснулася. Потым, стрымаўшыся, хутка і рашуча пайшла за чырвонаармейцам).

Сьвірановіч (Скочыўшы пісаць). Даў загад. Выступаем а 1-й гадзіне. Цяпер ідзем на лятучую нараду ў рэўкоме. Аб 11-й гадзіне—надзвычайны экстраны сход прафсаюзаў. Мы павінны таксама быць, яшчэ: даў тэлеграму Крычаўскаму камсамолу - уком мабілізуе 20 камсамольцаў. Прыедуць на грузавіку.

Лютарэвіч. От гэта добра. Весеялей будзе ў паходзе.

Сьвірановіч. Ну, а што яна?

Лютарэвіч. Прызналася ва ўсім. Сувязь з Чырвонцам, значыцца дзяржаўная здрада... Хоць я думаю злачынства тут не наўмыснае!..

Сьвірановіч. Ну ідзем на нараду. (Абадва выходзяць).

Надзвычайны сход.

Заля народому паўнютка. Сярод публікі шмат насьпех зробленых плякатаў з лёзунгамі і надпісамі. „Смерць бандытам!“ „Смерць Чырвонцу, нянавісьніку працоўнага люду!“ „Хай жыве чырвоны атрад змаганьня з бандытызмам!“..

На сцэне за сьголом прадстаўнікі розных партыйных і грамадзкіх арганізацый Адчуваецца нязвычайнае хваляваньне і напружанасьць.

Старшыня сходу (да публікі). Таварышы! Мы сышліся сюды на гэты надзвычайны сход праводзіць нашых дарагіх таварышаў з Чырвонага атраду, якія адпраўляюцца, можна сказаць, у апошні і

рашучы бой. Адпраўляюцца ратаваць нас, бараніць усіх працоўных нашага павету ад бандытаў, дзікіх зьвяроў і драпежнікаў, што заселі недзе у цёмных лясах і непраходных балотах і гостраць зубы на нашу пролетарскую кроў! Таварышы! Над намі навісла грозная хмара!.. Сягоньня нам стала вядома, што Чырвонец, аб'яднаў вакол сябе кулакоў, злодзеяў і бандытаў, усіх тых, хто ненавідзіць савецкую ўладу, і гэтымі днямі рыхтуе страшны ўдар на Чэрыкаў і Крычаў!

І вось, таварышы, няма чаго хаваць, што цяпер, як ніколі, мы стаім перад грознай хвілінай, калі, можа быць, заўтра нас чакае трагічны лёс Чырвонапольску! Можа быць заўтра ўночы рынуцца на нас азьвярэлыя зграі кулакоў і бандытаў і, як у Чырвонапольску, пакінуць пасля сябе руіны, абугленыя бярвенні і лужы крыві!..

Але мы, таварышы, не дапусьцім гэтага! (*аплёдысманты*). Наш слаўны чырвоны атрад, мы упэўнены, з гонарам выканае загад пролетарыяту (*аплёдысманты*) і пад камандай т. Сьвірановіча жорстка расправіцца з нашымі ворагамі і зьнішчыць драпежнікаў, што губяць нашыя расткі сацыялізму! (*аплёдысманты*).

Таварышы! пажэдаем нашаму Чырвонаму атраду поўнай перамогі! Сьмерць Чырвонцу і ўсёй яго бандыцкай зграі!

Няхай жыве Чырвоны атрад змаганьня з бандытызмам і контррэвалюцыяй! (*ап ёдысманты*). Дзецца слова часоваму начальніку атраду т. Сьвірановічу! (*аплёдысманты*).

Сьвірановіч. Дарагія таварышы! Я толькі што даў загад атраду змаганьня выступіць сягоньня а першай гадзіне дня. 50 чырвонаармейцаў, узброеных вінтоўкамі і двума кулямётамі. Да гэтага часу, таварышы, Чырвонца ніяк ня можна было завіць! Гэта, відаць, надзвычайна хітры і разумны зьвер! Нашы разьведчыкі зьбіліся з ног, шукаючы Чырвонца! Тыя, якія траплялі на сьлед Чырвонца, не вярнуліся назад! Другія прыходзілі ні з чым!. 23 чырвонаармейцы нашага атраду загінулі ад рукі Чырвонца, уключаючы сюды 16 зарэзаных Чырвонцам у вёсцы Гардзееўка! І вось цяпер, таварышы, прышоў канец нашаму цярапеньню! Цяпер у нас ёсьць пэўныя весткі, якім можна верыць, дзе знаходзіцца Чырвонец! Сягоньня мы адпраўляемся ў паход і праз дзьве з паловай гадзіны хуткага маршу мы дамо Чырвонцу рашучы і астатні бой!

Таварышы дазвольце ад імя ўсяго атраду запэўніць вас, што мы ўсе спадзяёмся на поўную нашу перамогу над гэтымі ваўкамі, якія руйнуюць тое, што мы будзем! Як начальнік атраду, я тут асабіста заяўляю і клянуся, што калі мы сустрэнемся з нашым ворагам у баю, дык я або зусім не вярнуся, або вярнуся з трофэем у руках! І гэты трофэй будзе галава Чырвонца! (*Аплёдысманты канчаюцца авацыямі. У гэты момант у тэатральнай зале нечакана зьяўляюцца чалавек 20 узброеных вінтоўкамі камсамольцаў. Спакойна і ўрачыста ідуць да сцэны сярод шэрагу публікі, якая раптам прывіхла ад здзіўленьня.*

Старшыня. Таварышы! Да нас прыехалі Крычаўскія камсамольцы, якія далучаюцца да Чырвонага атраду і будуць змагацца супроць Чырвонца! Прэзыдыум вітае слаўны і смелы Крычаўскі камсамол!

(Публіка наладжвае камсамольцам авацыі. Старшыня дае слова прадстаўніку камсамолу).

Раман. Таварышы! Мы сягоньня з радасьцю атрымалі тэлеграму пра мабілізацыю нас укомам пад сьцяг Чырвонага атраду. Мы дзякуем укому за давер'е і клянёмся, што з гонарам апраўдаем надзеі, якія ўскладаюць на нас уком і грамадзянства.

Таварышы! За гэты час мы навучыліся шмат чаму, чаго раней ня ўмелі! Мы навучыліся страляць. У нас вучыліся страляць і камсамолкі і некаторыя з іх ня горш страляюць за любога хлопца.

Разам з намі пойдучь у бой дзьева камсамолкі, якія выявілі вялікія посьпехі ў вайсковых занятках. *(Аплёдысманты).*

За гэты час мы навучыліся не баяцца і смела глядзець ліху ў самыя вочы!..

Таварышы! мы з радасьцю ідзём у бой! Мы гарым жаданьнем помсты за ўсе тыя злачынствы, што зрабіў Чырвонец! За ўсю тую кроў, што праліў ён! За ўсе тыя сьлёзы, што праліў зруйнаваны Чырвонапольскі!..

Таварышы! За ўсё гэта мы адпомсьцім Чырвонцу!..

(Бярэ слова рабочы. Яго прамова часта пакрываецца аплёдысмантамі.)

Рабочы. Таварышы! Мяне прасілі рабочыя нашай гарбарні, каб я тут перад усімі сказаў вось што: Мы, рабочыя заводу „Чырвоная гарбарня“ таксама хочам дапамагчы атраду змаганьня ў ліквідацыі Чырвонца!.. Сярод нас, таварышы, шмат хто трымаў вінтоўку ў руках!.. Мы просім зарганізаваць рабочы атрад у 50 чалавек выдаць нам зброю і даць нам у камандзіры якога-небудзь добрага ваенрука!

(З захапленьнем) Таварышы! Дазвольце і нам пайсьці ў аблаву на гэтых праклятых ваўкоў!.. Мы хочам, каб з нашай дапамогай адліліся Чырвонцу сьлёзы і кроў Чырвонапольску!.. Гэтаму бандыту, таварышы, мы скажам па-просту, па рабочаму: „Злазь з нашага чырвонага даху, ня псуй пралетарскага гонту“!.. *(Сьмех і гучныя аплёдысманты).*

Старшыня. Таварышы! Ёсць прапанова арганізаваць рабочы атрад! Хто за? Усе. Прываецца. Прэзыдыум вылучыць тройку па хуткай арганізацыі Рабочага атраду, які выступіць сягоньня а 1-й гадзіне разам з атрадам змаганьня! *(Крыкі „Хай жыве атрад рабочых“)*

Голас з публікі. Дазвольце запытацца ў т. Сьвірановіча... Першае: ці вялікая сіла ў Чырвонца? Другое: дзе цяпер знаходзіцца т. Расамаха?

Сьвірановіч. На першае пытаньне цяжка адказаць. Ніхто з нас дакладна ня ведае, колькі сілы у Чырвонца. Можна быць 50—60 чалавек.

Мяркуем што ня болей. Але на час пагрому ён збірае вялікую сілу, бо да яго далучаецца варожае для нас кулаччо!.. Яшчэ вядома, што ў іх ёсць кулямёт...

Дзе цяпер знаходзіцца т. Расамаха?..

Можна сказаць, ужо ні ад кага не хаваючы, т. Расамаха знаходзіцца ў вялікай бядзе!.. Я ўжо гаварыў вам, таварышы, што нашы разведчыкі проста збіліся з ног, шукаючы сьлед Чырвонца, і ўсё бяз вынікаў!.. І вось, некалькі дзён таму назад т. Расамаха з ведама Ч. К. пашоў на адчайны гэроічны ўчынак, рызыкнуў сваім жыццём!.. Ён сам пашоў ў разведку адзін, пераапануўшыся дэзэртырам!.. Ён папаў у стан Чырвонца!.. Але тут яго чакала вялікая бяда!.. Нехта прадаў т. Расамаху!.. Бандыты пазналі яго!.. Мы ня ведаем, што яны зрабілі з ім, можа быць ён выцярпеў жahlівы здзек і катаваньне!.. Але яшчэ ўчора ён быў жывы!.. Яшчэ ўчора ён напісаў запіску, якую мы атрымалі сёння (крыкі „*прачытайце! прачытайце!*“)! Не, таварышы, цяпер ёе прачытаць ня можна.

Таварышы! мы ідзем у бой! І калі т. Расамаха жывы, мы выратуем яго! Голас з публікі. Расамаха жывы!

(Усе азірнуліся. Гэта крыкнуў нейкі невядомы чалавек ля дзвярэй. На ім падраная расхрыстаная кашуля. Выгляд яго быў страшны: ён нагадаў жывы труп: увесь твар у сінях, рассечаная акрываўленая губа, падбітыя вочы. Крыкнуў і паклыбаў да сцэны. За ім пакуляў нейкі другі чалавек, ніжэйшага росту. Абодва падышлі да сцэны і спыніліся. Усе падняліся за сталом прэзідыуму)..

Сьвірановіч *(раптам крыкнуў як не сваім голасам)* Расамаха!..

Расамаха. Але, я, Расамаха. А во хто мяне выратаваў.. Юрчанка..

(Нейкі хаос падняўся ў залі. Увесь прэзідыум пакінуў свае месцы. Пасаскоквалі са сцэны ў публіку. Абыймалі Юрчанку і Расамаху, ціснулі ім рукі, падыймалі „на ура“... Шум, крыкі радасці..)

Расамаха *(аддыхаўшыся)*. Таварышы! пасля расказу ўсё!.. А цяпер... у бой!.. Хутчэй у бой!.. Я павяду атрад!.. Я ведаю, дзе Чырвонец!..

Я хачу пабачыць сваю жонку

Па дарозе, на Пляцу Волі Сьвірановіч і Расамаха гугараць між сабою.

Сьвірановіч. Расамаха! Ты хворы! Ты ледзь жывы!.. Ты ледзь валочыш свае ногі!.. Ці здолееш ты сягоньня камандаваць атрадам?

Расамаха. На сягоньня сілы яшчэ хопіць, а там—хоць канец—ня важна!..

Сьвірановіч. А туды, у гэты Доўгі Мох, цяжка прабрацца?

Расамаха. У які Доўгі Мох?

Сьвірановіч. Як „у які“? У Доўгі Мох, дзе знаходзіцца Чырвонец!

Расамаха. Хто сказаў гэта?!

Сьвірановіч. Гэта сказала твая жонка.

Расамаха. Правакацыя!.. Чырвонец ня ў Доўгім Імху. Чырвонец у Воўчым логавел..

Сьвірановіч. А як-жа твая жонка...

Расамаха. Дзе яна?!

Сьвірановіч. Пад арыштам.

Расамаха. Добра (*хмура*) я хачу пабачыць яе!.

Сьвірановіч. Расамаха! не цяпер!

Расамаха (*цвёрда*). Я хачу зараз!.

Сьвірановіч. Ня можна.

Расамаха (*фантастычным бляскам загареліся вочы*). Што такое!
Ты мне не дазваляеш! Пасля ўсяго, што было, я ня маю права сам...
пабачыць яе!.

Сьвірановіч. Расамаха! Тваю жонку будзе судзіць Рэўтрыбунал!
А калі ты сам хочаш... судзіць яе, тады схадзі у Ч. К., ува ўком і
скажы пра гэта. А потым рабі, што хочаш...

Расамаха (*змагаючыся сам з сабою*) Ну, добра... пачакаю...

Апошняя стрэча

Кватэра Смольскай. У пакоі нікога няма. Дзень. Раптам за сцэнай пачуліся
нечыя хуткія крокі. Нехта нэрвова смагануў дзверы. У пакой убег Мікола Драгун.
Нязвычайна ўстрыжаны, як бы не ў сабе.

Драгун (*крыкнуў*) Ніна!.

(*З суседня пакою выходзіць Стрэльская. У яе на твары зьдзіў-
леньне і радасьць*).

Стрэльская А! таварыш Драгун. А я вас чакала!

Драгун (*нечым занепакоены*) Дзе Смольская?.

Стрэльская. А хіба вы ня ведаеце?

Драгун. Дзе Смольская?.

Стрэльская. Што з вамі? Смольская ў Чэрыкаве. Яе арыштавалі.
Я часова яе замяшчаю.

Драгун (*са стоінам*) А—а!.

Стрэльская. Што з вамі? Скажэце.

Драгун (*схапіўшыся за галаву*). Усё скончана! Усё скончана!
(*апусьціўся на канапу, паклаў галаву на рукі*).

Стрэльская (*усхвалявана*). Таварыш Драгун! Што такое? якая
бядзязьзялася?..

Драгун (*раптам іруба рвануў чорны крэп на яе руцэ*). Здымі
сваю чорную жалобу!.. Чырвонец разьбілі!.

(*На яе твары бліснула радасьць*).

Стрэльская. Праўда?! Што вы кажаце!..

(*Кінулася да яго, схапіла за абгэзье рукі*).

Вось радасьць! Вось шчасьце!

Драгун (*хмура*) Ня мне радавацца!.

Стрэльская. Цяпер можна вольна ўздыхнуць!.

Драгун. Ня мне вольна ўздыхаць!.

Стрэльская (*занепакоена*). Што з вамі такое, таварыш Драгун?.

Драгун (*застаінаў*). Я ранены! Я не магу далей бегчы!.

Стрэльская. Вы ранены! *(Каханьне і жаль кранулі яе сэрца)*. Бедны! *(Абняла яго за шыю)*. Я перавяжу вам рану! Куды вы ранены, скажэце!..

Драгун. Не, не! Усё скончана! Толькі Смольская мяне выратавала-бі!..

Стрэльская. Я вас таксама выратую! Толькі хутчэй трэба перавязачы! Дзе ваша рана?..

Драгун *(раптам кінуўся на калені да яе ног)*. Ратуй мяне! Ратуй К чорту мае раны! Трэба толькі схаваць мяне, і ўсё!..

Стрэльская. Таварыш Драгун!.. Я не разумею...

Драгун. К чорту Драгуна! Даволі маніцы!.. Я не Драгун!.. Я Чырвонец!..

(Стрэльская падалася назад. На яе твары бліснуў жах, нібыта ўбачыла страшную крававую здань!)

Стрэльская Чырвонец!.. А!.. *(Хацела крыкнуць—голас ня слухаўся яе.)*

Чырвонец *(ловіць яе рукі)*. Але, Чырвонец! Ня пужайся! Клянуся, я цябе шчыра кахаў! Я не маніў табе ў гэтым!

(Стрэльская раптам кінулася да дзвярэй, але Чырвонец шпарка заступіў ёй дарогу і засланіў сабою дзверы, распасьцяршы рукі)

Чырвонец. Ня пушчу!.. *(Раптам схпіў-яе за рукі)*. Памятаеш, ты казала, што будзеш маёю, калі Чырвонец будзе разбіты!.. Памятаеш?.. Цяпер ты—мая!.. *(Наблізіў свой твар, хіжа зірнуў ёй у самыя вочы)* Чырвонец разбіты!.. Можа я дажываю апошнія хвіліны!.. Але усёроўна! Ты — мая! Ты абяцала!.. *(Пацалункам упіўся ў яе губы. Стрэльская раптам вырвалася. Кінулася ад Чырвонца, забілася ў кут, уся дрыжыць. Чырвонец ідзе да яе, працягнўшы рукі. У Стрэльскай вырваўся крык.)*

Стрэльская. Ня кратай мяне!.. Зьлітуйся!.. Забі мяне!.. Лепей сьмерць!..

Чырвонец *(хмуря зірнуў ёй у вочы)*. Не?..

Стрэльская. Не!..

Чырвонец. Добра. Ня трэба... Тады... Выратуй мяне. Схавай!.. За мною гоняцца!..

Стрэльская. Сьмерці баішся?

Чырвонец. Я не баюся сьмерці. Але я не хачу паміраць. Цяжка паміраць, нічога не зрабіўшы.

Стрэльская. Я не магу схаваць цябе!.. Ты... забойца!.. *(Чуваць далёкія стрэлы.)*

Чырвонец. Там забойцы! Чуеш? Там дабіваюць рэшту мае дружны!.. Расамаха імчыцца сюды! Выратуй мяне! Схавай мяне! Толькі да ночы!.. А потым я пайду адсюль! Ніхто ня будзе ведаць, што ты ратавала Чырвонца! Клянуся табе, заўтра зьнікне мой сьлед назаўсёды! *(Стрэльская маўчыць. Чырвонец ловіць яе рукі, цалуе.)*

Чырвонец. Я ўцяку ў Польшчу, і, клянуся табе, болей нага мая ня ступіць на гэтай праклятай краіне!..

(За сцэнай чуваць конскі тупат, стрэлы і крыкі, якія набліжаюцца).

Чуеш? Гэта яны! Зараз сьмерць!.. Ратуй мяне!..

Стрэльская. Ні за што!

Чырвонец. А! Ну добра!.. Значыцца разам сьмерць! *(Выймае рэвальвэр)*. Тут засталася ўсяго дзьве кулі! Я зьбярог іх для цябе і сябе!

Хопіць, каб нам разьвітацца з жыццём!..

Ты сваваеш мяне!

(Стрэльская стаіць нярухома. Ні крывінікі ў твары). Ты выратуеш мяне!..

Стрэльская *(ледзь чутна)*. Выратую.

Чырвонец. Не. Клянися, што ты ня выдасі мяне!..

Стрэльская. Клянуся.

Чырвонец. Не. Клянися мне прахам свайго бацькі!..

Стрэльская *(са стоінам)*. Не магу. Бацька мой загінуў ад твае рукі!..

(Конскі тупат зусім блізка. Можна пазнаць юлас Расамахі).

Чырвонец. Ну, ўсёроўна... Клянися!

Стрэльская. Клянуся.

(Конскі тупат пад сатымі вокнамі. Чырвонец кідаецца ў кут за заслоны).

Чырвонец *(шэптам)*. Скажы, што я прабег міма!..

(Ляснудзі дзверы знадвоку. Тупат у сенцах. У пакой іраганам ўрываюцца Расамаха, Лютарэвіч і Сьвірановіч)

Расамаха. Чырвонец тут прабег! Вы бачылі?!..

Сьвірановіч. Якою дарогай?!..

Лютарэвіч. Ён адзін прабег?

Стрэльская *(змагаецца сама з сабою, крыкнула не сваім юласам паказваючы ў кут)*.

Вось ён!.. Вазьмеце яго!..

(Расамаха і Сьвірановіч кінуліся. Раптам ірохнуў стрэл... З-пад заслоны выкацілася цела Чырвонца. У руках яго яшчэ курчыўся рэвальвэр. З ірудзей яго вырываўся стон. Ён як бы сіліўся нешта сказаць. Нарэшце скачарэжыўся і выпрастаўся. Стрэльская закрыла твар рукамі).

Расамаха. Скончана!

Лютарэвіч. Жывым ня здаўся!..

Стрэльская. Толькі што я клялася яго ратаваць!

Сьвірановіч. Ён прымусіў вас?..

Стрэльская. Але.

Расамаха. Скончыліся воўчыя ночы!..

Заўтра суд

Адзіночная камера, дзе знаходзіцца Смольская. Адчыніліся дзверы. У пакой увайшоў вартаўнік.

Вартаўнік. Зараз да вас прыдзе ваш муж, таварыш Расамаха, прыгатуецца.

(Выітаў). Смольская, падняўшыся, глядзіць на дзверы з глыбкім хваляваньнем.)

Вось увайшоў Расамаха. Спыніўся ля дзвярэй. Стаіць нярухома або і ляжыць адно на адным. Паўза. І раптам яна ўбачыла, які ў яе спрашны твар. Ад жалю заблела сэрца. Першая кінулася, працінула рукі. З гудом вырваўся крык).

Смольская. Што яны з табою зрабілі!.. Гэта я вінаватая!.. *(Заплакала. Слёзы пасыпаліся. У яю адзіло сэрца. Атрутныя словы, якія нарахтавалі для строны, раптам кудысьці зніклі).*

Расамаха. Ну што ж ты?.. Ну чаго плакаць? Магло быць горай. Магло быць, што і зусім не вярнуўся-б!

Смольская. Скажы. Ты ненавідзіш мяне!

Расамаха. Ненавідзеў, як ішоў сюды, а цяпер не.

Смольская. Праўда?

Расамаха. А ўчора... Добра, што мне не ўдалося пабачыць цябе ўчора!..

Смольская. Я ведаю, што ты хацеў зрабіць... Але клянуся, я нічога табелага не жадала!

Расамаха. Цяпер я веру табе... я ведаю ўсё.

Смольская. Скажы... Мне ніхто тут нічога ня кажа... Чырвонца разьбілі?

Расамаха. Учора а 4 гадзіне дню Чырвонец па тваёй кватэры застрэліўся!..

(Паўза. Расамаха пранікліва глядзіць на Смольскую).

Смольская. Ну што-ж. Цяпер будзе ўсё добра.

Расамаха. Ты не шкадуеш яго?

Смольская. Не.

Расамаха. Ты-ж кахала яго.

Смольская. Чырвонца я ніколі не кахала. Я кахала яго тады, калі ён яшчэ ня быў Чырвонцам.

Расамаха. Праўда? *(Прытуліў ля да сябе)* Я веру табе... Заўтра суд. Ці падрыхтавалася ты мужа сустраць прысуд?

Смольская *(збляднеўшы)*. Скажы, мяне прызнаюць вінаватай. *(Расамаха лаўчыць)*. Скажы мне, ты ведаеш усё! Ты прызнаеш мяне вінаватай? *(паўза)*

Расамаха. Ты шмат у чым вінна...

Смольская. Мяне расстраляюць! Скажы...

Расамаха. Я нічога ня ведаю, які будзе прысуд. Толькі ручаю табе—прысуд будзе справядлівы!

Смольская. Мянэ расстраляюць!.. Я ведаю!..

Расамаха. Які ні будзе прысуд, выслухай яго цвёрда і мужа.. Не алэй табе будзе цяжка яго выслухаць... Твой прысуд будзе маім прысудам!..

Эпілёг

Прыгавар

Рэвалюцыйнага трыбуналу у справе грамадзянкі Ніны Смольскай, якая абвінавачваецца па арт. крымінальна-процэсуальнага кодэксу ў дзяржаўнай здрадзе і садзейнічаньні вядомаму ворагу працоўных, бандыту Чырвонцу, 8 кастрычніка г. г.

Рэвалюцыйны трыбунал, разглядаючы справу і заслухаўшы пакараньні сьведак і самой абвінавачанай, лічыць даказанымі наступныя факты:

1. Абвінавачаная Смольская сапраўды трымала сувязь з Чырвонцам, што выявілася ў спачуваньні яму і хаваньні ёю, Смольскай, ва ўласнай кватэры ад прадстаўнікоў атраду змаганьня з бандытызмам, здыкуючы чаму начальнік атраду Расамаха папаўся ў рукі бандытаў.

2. Паведамленьне абвінавачанай Смольскай аб месцы, дзе знаходзіцца Чырвонец, зьяўляецца цалком хлусьлівым і хітра прыдуманай правакацыяй з боку Чырвонца.

Рэвалюцыйны трыбунал на падставе гэтых фактаў лічыць: дзяржаўную здраду і злачынную дзейнасьць на карысьць ворагаў пралетарскае дзяржавы з боку абвінавачанай Смольскай устаноўленымі.

Дзеля чаго Рэвалюцыйны трыбунал прысуджае грамадзянку Ніну Смольскую, 22 год, настаўніцу вёскі Вялікія Хутары, да вышэйшай меры сацыяльнае абароны—расстраляць!..

(Паўза. Смольская сударэва ўхапілася за крэсла. У залі мірныя цішыня. Сэкратар, падыхнуўшы, зноў чытае).

Але... прымаючы пад увагу... Што з допытаў сьведак і самой Смольскай выявілася, што гэтая дзяржаўная здрада ня была наўмыснай і зьяўлялася вынікам палітычнай несьведомасьці, і, па-другое сваю памылку абвінавачаная Смольская сама ўсьведоміла і сама зьявілася данесьці на сябе,—а таксама зрабіла гэроічны учынак: рызыкуючы жыцьцём, у ночы пашла папярэдзіць жыхарства Чэрыкава, аб нападзе Чырвонца.

Раўтрыбунал, прымаючы пад увагу гэтыя і іншыя акалічнасьці справы, знаходзіць магчымым прыгавар Смольскай да вышэйшай кары—расстрэлу лічыць умоўным... з-пад варты вызваліць і грамадзянскіх правоў—не пазбаўляць!

(Сярод публікі доўга гучыць аплядысманты).

Канец

Вершы каляровага алаўка

Максімава магіла

... Замаўкаюць і словы і песні,
быццам вусны замерзлі ў дзяўчыны...
Ўстаў з труны каменнае месца
і ў труну ідзе на спачынак.

І вось гэты таемны вырыс,
што зялёным агнём заіскрыўся—
гэта сум майго сэрца вырас,
каб на варце стаяць кіпарысам...

Парасло наша гора лістамі,
чорным морам між гор разьлілося,
з журавамі сюды прылятае
на паклон беларуская восень...

Толькі ты ўжо труны не расчыніш,
не суладзіш пявучае гамы,
каб пачуць, што твая краіна
ня зьвінецьме больш ланцугамі.

Выплач, мора, усю трывогу,
ненатольней яшчэ ашчэрся!
Ў нас аднолькава білася сэрца—
і ў нябожчыка, і ў живога.

Не дарэмна-ж тут скалы сталі,
бо ня трэба ні надпіс, ні камень,
бо штогод вышай гор узрастае.
на табе народная памяць.

Прыдуць дзеці з вянкамі ў нядзелю,
пра поэта чужым раскажуць...
Месца мору няяс надзене,
плыўкім золатам стан падпяража.

І пасья, над пахучым Каірам,
ў кракадзілавых далях Эгіпту,

праляціць жураўліны вырай,
пірамідай тваёй пахваліцца.

А поэты уславяць блуканьні,
а дзяўчаты будуць сьпяваць там,
дзе маленькі магільны камень
і дажджамі размыты надпіс...

14/VIII 29—Ялта

На магіле М. Багдановіча.

Беляць палотна

... Яркі вясновы дзень...
--- Слаўна, пагодна!
Сонца плыве па вадзе—
--- беляць палотна...

Вербы глядзяцца ў стаў.
прайнікавыя гамонкі...
Травень над полем стаў
і на лугу рамонкі.

От і расу відно..
--- Мамка, халодна!
Хутка прыкročыць ноч...
Беляць палотна ..

Песьня

Былі
каралі—
кара́лі.

Насіла
дзяўчы́на
кара́лі

Зладзе́і
кара́лі
ўкра́лі,

за бо́рам,
за мо́рам
схавалі...

Былі
кавалі́—
кава́лі

Ды
каралі іх
цкавалі,
каб
сэрцу
замок
скавалі.

Як людзі тугу
пакаралі,
паехаў каваль
па караі.

Паехаў каваль
па хвалях
і хвалі яго
пахавалі.

Забралі
пяро
ў забрале,
дэльфінаў і рыб
сабралі...

І рыбы тады
цікавалі:
— А зброю яны
ці кавалі?

— Чаму-ж
каралёў
не караі,
за сьлёзы
дзяўчыны—
караі?

— Чаму не знайшлі ім
мору?

— Чаго вы паехалі
ў мора?

— Чаму вы даліся,
каб хвалі
такіх малайцоў
хавалі?

Тады рашчапіліся вусны:
— радзіліся мы ў Беларусі.

Будуюць і кузьні і хаты
там нашы сыны—кавалаты.

Альма

Парадзелі словы пра каханьне,
ці таму, што сэрцам пастарэў.
ці таму, што новымі шляхамі
я іду жыцьцё сваё сустрэць.

Але сённячы такая поўня,—
— ад сьвятла хоць вочы засьляпі!
і вясёлай дзеўчыне на поўнач
я пішу адно—што не забуду.

А камусьці з поступама заранкі,
трэба засьціць месяц галавой
і глядзець з-за лёгкае фіранкі,
як нэрвуе словы алавок.

Мо' таму-й прачнуўся лёгка жаль мой
і нястрымна словы паплылі,
што скацелася чарнявай Альме
патагарску зваць мяне Алі.

І чамусь атрута першай чаркі
сон жыцця фарбуе ружавей.
Для яе, маленькае татаркі,
нават я—вялікі чалавек.

Але ўсё-ж пытаецца спакойна,
хоць туга ня здолела астыць:
— а якой ты дзеўчыне, на поўнач,
кожны дзень адпісваеш лісты?

Я-ж і сам часамі пашкадую,
што нашу дзівацкую душу,
бо таго, што маю, не шаную,
і да тых, што любяць, ня пішу.

— Паглядзі, у сінія пракосы
месяц вышаў мора расчасаць.
Выеду да тэй зялёнакосай,
каб цябе ў растаньні ўспамінаць.

І дарогай, пэўна, пашкадую,
што нашу дзівацкую душу,
бо таго, што маю не шаную
і да тых, што любяць, ня пішу.

Бабіна лета

Беліць восень пражу...

Быццам недзе працуюць без перапынку тысячы дзявочых рук, а пасья раскідваюць—неахайныя—тонкія белыя ніцінкі. І яны плывуць, невядома адкуль, невядома куды, нашто. Так сабе, мусіць... Мусіць, дужа прыгожа гэта... І ня спыняецца пільная праца: усё больш і больш дзівяцца асення раницы, калі гэта пасьпелі выснаваць некія невядомыя майстры столькі дзівосных валакон, што хапіла іх і ржышча акрыць і сенажаці і сады.

Усюдых, як вока сьцігае,—белае павуцінне гэтае. Яно нават умудрылася аплесці шапку майго выпадковага таварыша Саўкі Крышана, і вось ён ідзе, нахмурыўшы аблічча, і часамі прабуе абагнацца рукою ад ліпкіх, назольлівых пасмаў. Калі я гляджу на яго збоку, відаць выцвіўшая на сонцы пасма сьветлых валасоў. Яна зусім палзіячы выбіваецца з-пад шапкі.

І яшчэ здаецца... Як гэта? Ага! Калісьці прабягалі па гэтым гасьцінцы вялікія кары, звычайныя абозныя двохколкі, і на іх былі людзі. І галовы ў іх былі абмотаны белым, як сягонья ў Саўкі Крышана. Гэта тады, калі Варшава і Вільня хацелі быць вольнымі, а я, малы, збіраў у канавах абоймы нявыстраленых набояў і хаваў іх дзе толькі можна было: пад старым дубам на глінішчах, пад стагамі на прыгменку. Помню, як насіў на ўсю сілу дзіцячых рук цяжкія стрэльбы, хаваў і з ненатоленым бляскам вачэй бег шукаць яшчэ. А ўвечары, крадучыся як злодзеі, хадзіў аглядаць свае багацьце. Вельмі-ж вабіў востры мэталёвы бляск халодных руль і прыкладаў.

Я асьцярожна вымаў іх, клаў на халоднай роснай траве і застываў замілаваны. Мусіць многа расказвала мне гэтая пакінутая зброя, бо аж прыціскаўся да яе тварам, лашчыў, хварэў, пад бязудзельным сьвятлом верасьнёвае поўні.

Кажуць, што так-жа не бяруць есьці і гадуюць сінцы пад вачыма тыя, што просяць долі і золата ў далёкіх краін.

Гэтак было, пакуль бацька не нарываўся на мой спрат і не патаніў халоднае ўцехі тае ў старой і глыбокай сажалцы. Яна хутка замерзла, перастала йсьці войска, і я сьцішыўся, радуючыся пачку набояў і старой японскай стрэльбе, што ляжалі на гары ў старым сьвірону і якіх адабраць ад мяне ня здужаў-бы ніхто.

Тады таксама была восень, лётала белае павуцінне, а раницаю падсушваў чырвонае лісьце малы, але сталы мароз

1.

Гэтак мы йдзем з Саўкам і ціха гамонім. А для гамонкі...

О, ў нас надоўга хопіць слоў для разваг на асеньніх дарогах!

Заўчора, калі ранішнія сонца праганяла шэрань, мы пашлі з ім у мястэчка. На прызвы.

Было халаднавата, але якраз у пару, каб можна было плысці думкам і адчуваць сьвежае, звонкае, як халоднае яблыка, паветра.

У мястэчку мы пераначавалі, а раніцаю даведаліся, што абодва пойдзем у войска і цераз тыдзень павінны быць гатовымі да здачы.

Цяпер на паплавах блытаюцца параспутваныя коні. Яны часта падымаюць галовы, настараджаюць калматыя асеньняю шэрсцю вушы і, набіраючы поўныя грудзі пахкага, крыху валкаватага ад туману паветра, звонка іржуць. Яны глядзяць якраз у той бок, дзе, між аলেখавых і крушынавых кустоў, булькаецца няглыбокім срэбрам сваім невялічкая рэчка.

А паўз дарогу пахне апошнім пахам, пахне і вяне крыху падмарожаны цяўнік. Яго сьцягваюць у кучы і паляць. Цэлую ноч гараць гэтыя агні. У іх начлежнікі лякуць бульбу, бо якраз выбіраюць яе дзяўчаты, выбіраюць, але не пяюць. Хіба што ўвечары, ідучы дадому.

Хутка нам трэба разьвітацца з Саўкам. Раскрыжуецца дарога, і мы пойдзем кожны ў свой бок. Але ні ён ні я ня хочам гэтага, і зусім у часе прыходзяць гэтакія словы:

— Слухай!—гэта Саўка гаворыць,—пойдзем да мяне начаваць, а заўтра выберамся ў квасыніцкія кусты на зайцоў...

І мы йзноў ідзем, абнятыя дымам і земляным пахам, паўз загоны, дзе сьпяшаюцца дабіраць развораныя градусы чырвоныя, напечаныя здаровым асеньнім ветрам рукі і ногі.

— Тэ-экля!—крычыць на ўсю сілу Саўка. Ён ня ведае ніякае Тэк-лі, але на засьцянкавым полі, у былое шляхты, абавязкова павінна быць хоць адна.

І напраўду. Абгукаецца тонкі жаночкі голас.

— Ого-гоў!

— Нашто ляткі параспускала, за вярсту відаць! Чуваць, як недзе сьмяюцца, і паветра прыносіць нам звонкі баламутлівы адказ:

— Вам, валацугам, толькі й работы што на чужыя ляткі заглядацца!

— Ды не! Мы думалі, што на продаж!

Мы ідзем далей, але ўсьлед—не перапусьцяць-жа бабскія языкі—ляцяць ізноў словы:

— А ты-б сабе порткі купіў, каб каленьмі ня сьвіціць!

— Пойдзем? падміргвае мне Саўка.

— Куды?

— А да іх!

— Чаго?

— Ды падурэем крыху. Рады будуць. Яны цяпер ого-го! Пара-ж іхная. Бачыш, павуціньне лётае. Значыць бабіна лета прышло.
... Павуціньне... Бабіна лета... паўтараюць мае думкі.

2.

Саўка жыве ў калектыве. Ужо другі год. Туды мы й адмерваем зараз крокі. Тры дні ён не працаваў, і гэта крыху непакоіць яго.

— Лаяцца будуць!

— Пакінь! Ты ж па справе!

Хоць ён і сам сучышаецца:

— Але ж я хутка пайду.

— Ну от бачыш!

— О, хоць два мужчыны за цэлы дзень прайшлі!—страчае нас каля калодзіжа маладзіца. А то нашы—ацю!—і яна махае рукою кудысьці ў поле.

— Куды-ж іх выкурыла?

— Ссыпку, збожжа павезьлі. З Чырвоным сыягам. Форсу колькі—іга!

— Усе паехалі?

— Не, Язэп Міхалішын і Пятрусь трактара стараюцца.

І яна ўпарта пачынае шараваць жвірам некі цабёрак.

Саўка падыходзіць бліжэй.

— Ну, ні з месца, бо анучаю хвосну!—папярэджвае ягоны рух маладзіца.

— Цьфу! ды я-ж нічога... Сыравежка ты! А яшчэ й казала што па хлапцох знуздзела.

— Ці-ж па такіх таўкачох? спрытна агрызаецца яна.

— Памалу таўчыся!

— Саўка!—гэта, калі мы адыходзім.

— Ну?

— Адварніся-ж ты!

— А што будзе, як адварнуся?

— Ці-ж не казалы, што таўкачы! Але ты, хлопец, ня крыўдзься—гэтак да мяне.

— От і адварнуўся. Якою моваю папешыш?

— Каб не сказала зараз—ведаў-бы! На цябе старшыня сварыўся.

— Ну дык што?

— Тое, што дрэнна будзе.

— Ат!—агрэбаецца ён рукою.

— Тады й наатакаеш.

— Чаму?

— От таму!

— А мяне-ж у войска здалі!

— Ну? І твар у яе здзіўлена выцягваецца.

- І цябе?
Я моўчкі ківаю галавою.
— Значыць, вы навабранцы цяпер?
— А ты жарты думала!
— Шыбы біць будзец? Гуляць? Люблю такую пару!
— Будзем. Толькі цябе раней з колектыву выпасажым.
— За што-ж гэтая няласка?
— А нашто ты мяне шыбы біць падвучваеш?
— Гэтакі маленькі! Сам-бы не наздаўмеўся? Не, браток! Я цяпер тутакі самая старшая! Дзяжурная! хваліцца жанчына. Званкі даю. Толькі з гадзіннікам кепскавата... Ліха іх ведае гэтыя стрэлкі—катарая даўжэйшая, катарая каротшая.
Так змаўкае гаворка.
Але з ганку свае хаты Саўка зноў гаворыць да яе:
— Зося!
— Спрыкраў ты! Чаго?
— Нашто ты за Ігната замуж пашла?
— Цябе не пачакала!
— От яно самае й ёсьць! Мож-б з табой й ажаніўся цяпер!
Абое сьмяюцца.

3.

За вокнамі сад. Яшчэ трохі відаць, як паважна, быццам на варце гамоняць ясакары, атрасаючы апошнія лісты.

А ў двухсвятковай залі колішняга панскага дому стаяць тры доўгія сталы, засланыя ахайнаю цыратаю. На іх выраўняліся вясёлым шнурком місачкі,—яны дыхаюць смачнаю параю.

Дзёверы часта адчыняюцца, уваходзяць колектыўшчыкі і садзяцца адзін за адным.

Мы з Саўкам з самага краю.

— Паглядзі!—штурхае ён мяне ў бок,—ня схлусіла ткі Зося.

Сапраўды! Ніводнага мужчыны! Маладзіцы паважна кормяць дзяцей, а другія ядзяць самі. Хутка Маўчком. Мабыць добра адчуваюцца апошнія дні гарачае асеньняе працы.

Затое мой таварыш ня можа маўчаць.

— Жанкі!—на ўвесь пакой абзываецца ён.—О, жанкі, кажу!

Радзей уздымаюцца лыжкі.

— Я сягонья ў вас самы большы прысядацель.

— Ты ў нас заўсёды прысядацель. За ўсякаю работаю прысядзеш,—жартуе нехта з другога канца стала.

— Ды я цябе, братка, у катух зажану!

Каля нас ізноў тая самая маладзіца. Яна зьняла сваю хустку і гладка пад грабянец зачасала чорныя валасы.

— Ратуйце, маладзіцы! Зося са мною сягоньяны цэлы дзень правуецца!

І гаворка весялее.

Але вячэра скончана. Заўтра ж ізноў цэлы дзень сонца і яркага здаровага ветру.

— На сена пойдзем спаць!—кажа Саўка.

Нас даганяе голас:

— Я вас папрашу, хлопчыкі! Папільнуйце саду гэтую ноч. Мужчын няма, дык каб не абабралі начлежнікі. А то нам, бабам, прыдзеца йсьці. Мне і Надзі вашай,—Зося ківае галавою на Саўку,

— Можна! Мы кажухі пабяром.

— Але,—яна крычыць наўздагон,—там дзьве будкі: адна каля мультановак, а другая каля цыганоў.

Дык вы не кладзецца разам. Ты-ж ведаеш, Саўка!

4.

... Бо да спадобы дзевачцы,
прышоўся да спадобы...

Адкуль яна йдзе гэтая песня? І ў такую пару?

Мабыць за поўнач.

Грэецца каля агню стары сад.

Пасыходзіліся сюды разгатыя яблыні, а вось і ліпы рушылі з узгорку. Пасталі вакол мяне, працягваюць чорныя рукі і нібы плачуць нібы смяюцца сваімі барвовымі лісьцямі.

Што ім трэба?

Толькі вось пашоў адсюль Саўка, усё сядзелі і ціха гаварылі мы.

— У нас тут добра,—казаў ён.—Трохі крывяцца на мяне. Яны ўсе тут тубыльцы, а я прышоў з бежанцамі разам. Дык гэта ім вочы муліць. Але я вярнуўся-б тады, каб можна было. А то-ж неяк, як не ў сваёй хаце.

— А нашто табе яна? У цябе-ж ёсьць праца, а дзе яна, там і хата будзе,—пытаюся я.

— Табе можна казаць. У цябе ёсьць сям'я, там цябе любяць, а напэўне дзе-небудзь і жанчына чакае. Але калі й няма яе—невялікая страта. А я вось ня ведаю, дзе мой прытулак. А як прыдзе восень ці вясна, дык ня ўседзіш на месцы. Крн! Крн!.. Крн! журавы лятуць! Га-га-га! гусі крыламі лапочуць! Ляцяць, кудысьці сьляшаюцца вось і мяне за імі цягне. Сыду тады на які тыдзень, паблуджу па сьвеце, але трэба варочацца. Дарам ніхто карміць ня будзе. Чуў сягоньня, на полі, валацугам злаялі? Мабыць праўда! От сягоньня гэтая будка—мая хата. А заўтра другая. Праўда параскрываў яе вецер, салому паразносіў, пэўне яшчэ панам будаваная. Але колькі людзей сюды прыходзіла, бралі яблыкі і зноў ішлі. Усяго толькі яблыкі ім і трэ' былі. Што ім да гэтае будкі?

.....

Так, Саўка, яны ніколі ня ведалі, што яна будзе тваёю хатаю!

Я ўбачыў яго першы раз. Але ці мала іх ходзіць па асеньніх да-рогах! Нешта-ж ёсьць у асяродку іхнага жыцця, жыцця, у каторым няма ні сілы, ні здольнасці на сялянскую працу. Ці-ж яны няздары і вырадкі? Будзе хадзіць, галадаваць, мерзнуць, а не асядзе на сталае месца. Хочацца яму сьвету, далі неагляднае, чагосьці такога, чаго ня-ма, чаго мабыць і ня бывае, але ў чым ёсьць і хараство, якога ён сам ня ведае, воля і некая дзіўная, не падобная да іншых, доля Стрэнецца вось гэтакая будка ў садзе і здасца яна прытулкам і ха-таю. Мала што пабудавай яе пан, каб болей зыску з дрэваў гэтых мець, мала што прышлі цяпер новыя людзі перайначваць жыццё! Ён няма часу падумаць пра сапраўдны сэнс і значэньне гэтай будкі. А вось, спрабуй, адбяры яе ў такога вандроўніка—здасца яму свет пустэчаю, жыццё—непатрэбным. Дарма, што ня зварухнецца ён, каб паправіць салому, перавязаць пруты, дарма, што ня вымавіць слова, калі прыдуць раскідаць яе, ня скажа, што яна частка ягонага жыцця

От толькі будзе ляжаць пад асеньнімі зорамі, углядацца ў неба, курыць сьцішка і нешта думаць.

А калі будзе позна, калі расьцягнуць пруты, параскідаюць сало-му—ўстане і пойдзе.

І хоць многа будзе пасяля агнёў у садох, і хоць будзе ён таксама, галодны ляжаць і думаць, ніводная хата ня здасца такою прытуль-най, як тая старая будка. Пасяля ён памрэ адзінокі з адчуваньнем гор-касьці, што яго ніхто і ніколі не зразумеў. Памрэ, успамінаючы сваю будку.

А каб стрэўся чалавек, бываюць-жа людзі, што нічога ня робяць, толькі ходзяць ды гавораць. І ад гаворкі гэтай наплявае некая сіла, ра-біць нешта хочацца, сьвет зварухнуць. Каб спаткаў такі дзівак Саўку ці другога, можа-б ён першым чалавекам стаў?

Можа-б сотні поэм напісаў, можа-б завод пабудавай, можа-б ма-шыну выдумаў?

Можа-б ад ягонай сілы шпарчэй закруцілася незразумелае жыццё чалавечае?

А пакуль што сьпіць Саўка, накрыўшыся кажухом, у сваёй будцы.

Звонкая асеньняя ноч! Доўгая! Доўгая! От і мой кажух ляжыць каля агню. Многа яшчэ будзе сну да сьвітаньня. Хутка і я засну, а заўтра пайду, нічога не шкадуючы, забыўшы і агонь і старую будку. Мне яна таксама дорага, але ня гэтак як саўку. Я хочу заместа старых хат бу-даваць вялікія сьветлыя дамы!

Стыне ноч. Пяюць хвалу блуканьню людзкому дрэвы. Грэюцца, гамоняць. Зеленаватымі іскрамі пазяхае агонь.

... „Прышося да спадобачкі“...

Ізноу зьвініць песня!

Зьвіняць таксама жоўтыя лісты пад нагамі.

— Ня сьпіш? А Саўка там? А я думала—пазасынналі мае вартаўнікі,—гаворыць Зосья.

Нячутна вышла яна з-за кустоў і садзіцца поруч са мною.

— А чаму ты ня сьпіш?—пытаюся.

— Хто яго ведае! Ноч добрая. Прайсьці захацелася. Я-ж не ўтамілася сягоньня, на полі ня была.

-- Хіба што!

Мы будзем доўга маўчаць. Так хораша..

Можа дзьве, можа тры гадзіны прайшло, а можа толькі некалькі хвілін разьвіталіся з нашым жыццём...

— Дзіўны ты!

— Чаму так?

— Так. Здаецца. От сядзеў колькі часу і не зварухнуўся. Усё глядзеў, як сіні агонь лётаў па вугольлі. А скажы, моцна табе жонка надакучыла? Чаго ты з гораду ўцёк?

Я шырока расплюшчаю вочы.

— У мяне жонкі няма... А што, скажы, што ты пра горад ведаеш?

— Хто-ж ня ведае! валочышся ўсюдых. Усюдых цябе хапае.

— Нічога я...

— Хлусіш. Па вачох відно,—перабівае яна мае словы.—Ня люблю. Чаго ты баішся?

Яна хутка ўстае і раскідае палачкаю агонь.

— Даволі ўжо. Кладзіся, а я пайду. Але-ж па табе ўсе яблыкі абяруць. Я сама буду начаваць тут! А ты—йдзі куды хочаш!

Яна нагінаецца, каб увайсці ў будку.

— Дурны!—чуцен адтуль голас—ой, які дурны! Хоць-бы саломы падмасьціў.

Усё так-жа безудзельна я сяджу каля агню.

— Ну йдзі-ж! Лезь сюды! Што ты, як немаўлёнак.

Чуецца блізкае дыханьне і пасма валасоў назольліва лезе у твар.

— Разбувайся!

Слухмяна я кідаю ў куток свае цяжкія боты.

— Цяпер накрый мяне... І трымай! Моцна, моцна...

— Ці можа нядужы?—шэпча яна...

— Не, не... Ты дужы!..

... Квіляцца тонкім пахам забытыя недзе ў саломе яблыкі.

5.

Праз разабраную на шчытку салому відна ноч. Яна перасыпае зоркі. От ужо й Кічагі сталі пад нашымі галавамі.

Дзесьці, па маладым асіньніку лазіць, вырошчваючы грыбы, туман. Ён запаўзае ў будку, і здаецца, што гэта сон прышоў сюды.

Поўная будка сну.

Але мы ня сьпім.

— Чаго ты маўчыш? Чаму ты мне нічога ня скажаш? ціха пытаецца жанчына.—Што, сьмяешся цяпер сьцішка? Што прыбегла сама? Ай не? Не, ты не павінен! Ты ж яшчэ зусім малады.

Мне відаць, як разгараюцца іскрамі яе зялёнаватыя вочы.

— І ты-ж яшчэ маладая!

— Маладая!—чуецца падаўленая горач.—Я-ж маці твая. Але ці бачыў, як дрэвы ўвосень? Адно зжоўкне і асыплецца, а другое так зялёным лістам і мароз стрэне. Некая каменная я. А колькі ўжо гора перагледзела! І свайго і чужога. Што ў каго ні здарыцца—ідуць, расказваюць мне. І шкада-ж мне...

— Чаго шкадуеш?

— А ты ўзяў моду, як цецярук. Інакшае гаворкі ня знойдзе, усё—„як“ ды „чаго“... Прыгарнуў-бы! Слова-б ласкавае сказаў. Садзіся, от гэтак.

Як дзіцёнак яна абвівае мяне рукамі і глядзіць проста ў вочы.

— Маўчы! Ня трэба гаварыць. Вось так некі шчыры ты, а калі загаворыш! Каго шкада?—пытасяся. Усіх шкада. Цябе, Саўку. Дурныя вы, ходзіце нечага. А чаго—каб хто папытаў. Ну, скажы. Сам ня ведаеш? Хоць і нашая доля: кожны ёлуп ашукаць можа. Але й вам пападае часамі за бабу памарнецца. Па мойму—чаго схнуць? У нашае сьстры сэрца лёгкае, адходчывае. Не зважай на яе ды сілу сваю ласкавы—сама прыбяжыць.

Ласкавыя пальцы, жорсткія ад працы, гладзяць мой твар.

— Няпраўда, скажаш? Але ці такі, як ты, сваю праўду возьме! Што ты за чалавек? Комін затыкаць толькі. Ні працы ня хочаш, ні прытулку. Не чалавек ты, а кот. Толькі мыецца па рознаму: ты перад сьнеданьнем, а кот як—малака нап'ецца. А ў мяне вась сэрца дурное: шкадую такіх. Як убачу—некі свой чалавек здаецца. Быццам узгадалася з ім. Думаеш, каб не шкадала, дык прышла-б? Кажу табе ўсё. Ня будзеш сьмяяцца? Пойдзеш у войска—забудзь дурную бабу! А цяпер... Цяпер усёроўна. Цяпер нашая пара жаночкая. Чуў пра бабіна лета? Гэта яно самае й прышло да цябе.

Якая звонкая падае цішыня! Якія пахучыя клубкі змоку кладуцца на зямлю! Якія буры ў душы чалавечай раджаюцца ў восень!..

6.

Увечары я йзноў хаджу па тым садзе. Бывае што згарыць у чалавека пажарам усё, пойдзе ён у сьвет, а праз дзесьць гадоў пачне на старое папалішка.

Каля дому, на газоне, ашалеўшы ад сонечнае восені цьвітуць белыя ружы.

Недзе абіраюць яблыкі, і Зося крычыць, нібы злучыць:

— Но-но! Дурэш!

І праз хвіліну запявае:

„Я за тое вышывала, што цалуе губкі“.

Нечакана страчаемся.

— Прышоў? Чаго ты прышоў? Я-ж ня клікала...

І бяжыць далей.

Але я не сасьніў, што абхапілі маю шыю дужыя рукі і нехта, моцна адхінаючы галаву, цалуе мне вусны.

— Тады не пацалавала дык хоць цяпер. Ідзі! А можа...

Яна ізноў пакідае мяне аднаго.

Я варочаюся дамоў і думаю.

Мне шкада, што я зараз ня ведаю, ці кахаю каго. Бо мала таго, што не адступаецца ад мяне нейчы тонкі і чорны профіль. Я-ж ня ведаю: ці яна існуе сапраўды, ці як заўсёды саткалі мае лятучэньні вобраз, каб аздобіць адзіноту.

Але, калі-б гэта было так, каб сапраўды трывожыўся нехта за лёс маіх блуканьняў, каб увечары упарта думала пра мяне схіленая постаць, стоячы на растанцох—я падараваў-бы ёй дзіўную рэч.

Калі, напрыклад, сагнуць ракіціну ў абручык і паставіць яго ў бярэзніку каля аўсянае пожні, дык восень... О, які добры майстра восень! Яна за ноч апляце гэты абручык сеткаю павуцін'я, а вецер прынясе некалькі чырвоных лістоў і разам з восенню зробіць цудоўны вянок.

Калі яго палажыць на галаву, прыціснуўшы непакорную чарноту валасоў, пэўне будзе вельмі прыгожа!

Шкада, што нікога няма ў мяне!

Але затое—як салодка любіць, моцна любіць: людзей, жыцьцё, сваю кароткую маладосьць і зямлю з блуканьнямі і агнямі ў асеньніх садох.

Бяжыць вячорны цягнік—ён хутка павязе мяне адгэтуль.

От ізноў плыве аднекуль белая павуцінка

— Бывай, Саўка! Бывай!

М ы

(Мы, *Tertia Vigilia*)

Сьвет непакойны, ў сьвеце паводка,
Мы—грэбень надходзячых хваль.
Жыць нам сучасным—дзіўна, салодка,
У песнях—чаканьня крышталь.
Радасьць вітайце, зможам напэўна!
Глядзеце з узвышша на далі!
Ня ведаем страху, зьнішчаем няпэўнасьць,
Мы—грэбень надходзячых хваль.

Трырэма

(Гребцы триремы, *Stephanos*)

Шчыльна ў імгле мы сядзім,
Людзі, над пятраю пятра.
Дзесьці, там—ветрам жывым
Ветразь і сыягі расьпяты.

Захад у шчэлкі вакон
Чырвані золата ўнёс нам.
Выступіў змрочны адхон
Целаў, нахіленых к вёслам.

Люты аковы. Па скон
Мы закаваны ў ярэмы.
Дзе цяпер радасны гон
Намі імкнёнай трырэмы?

Нілам павольным пранёс,
Фрыскія багны пакінуў?
Зноў накіроўвае Лёс
К белаю мысу Пахіну?

Песьню, ці што, нам пачаць?
Але ня ўчуюць і жалобу
Тыя, хто варты ўладаць
Морам, з аздобленых палуб.

Хто там? Нагая жава
Дрэміць на скуры пантэры?
Чу! гэта песьня чутна
Ў гонар каруннай гэтэры.

Ці гэта Цэзар пясняр
Лерай грэньожыць грэтона,
Славіць вянец уладар,
Славіць вялічанасыць трону?

Не! Гэта войскіх рагоў
Покліч да зброі збірае.
Для чужакоў ці сяброў
Прукія хвалі ўзрываю?

Ат, што мятункі! адно —
Цэзара везьці, бандытаў...
Нямача бруцца ў вакно
Захад, барвовасыню ўвіты.

Хутка труновай імглой
Зноў спавіёмся усе мы.
Мкнём на нязнаны нам бой
Гон шпаркалётнай трырэмы.

Муляр

(Каменьщик, *Urbi et orbi*)

— Муляру, муляр, у фартусе белым,
Што ты муруеш? каму?

— Гэй, адкасьніся, нам справа дадзела,
Ставім, муруем турму.

— Муляру, муляр, з адданаю кельняй,
Хто-ж будзе ў ёй галасіць?

— Ваш брат багаты ня сплачацца вельмі,
Красьці ня трэ' вам хадзіць.

— Муляру, муляр! А доўгія ночы
Хто правядзе ў ёй ля крат?

— Можа мой сын, такі самы рабочы,
Гэтага ў долі—зашмат.

— Муляру, муляр,—згадае напэўна.

Тых ён, хто мур мураваў?!

— Гэй, не жартуй!—рыштаваньне няпэўна!
Ведаем самі, дарма!

Пажар

Ня дрэнныя брандмайстар вочы мае:
Надоечы здалёк
Убачыў ён дымок.
А дыму-ж без агню, напэўна, ня бывае.

— Пажар! Пажар!—сигнал трывожны.
— Гарыць! Скарэй! Гарыць!
І жвава рухаецца кожны!
З трывогай на твары.

Гатова ўсё праз дзве хвіліны:
Вяроўкі, бусакі, драбіны..
Вось вынырнуў з агульнай кучы
Начальніка шалом бліскучы.

— За мной! Галопам—марррш!
Скамандаваў брандмайстар наш.
Абоз імчыцца па завулку,
Грыміць і трубіць, і зьвініць.

Там дышлем цюкнулі бабульку,
Тут зад адціснулі сьвіньні.
Наперадзе насос, за ім-жа бочкі тураць.

Прыджгалі—, Стой“!—Нарыхтаваўшы кішку,
Пажарнікі зьбянтэжыліся крышку:
— А дзе-ж пажар? То-ж дзядзька люлька курыць!
— Табака добрая—чаму не пакурыць?

Аднак было-б там лаянкі багата,
Ды толькі зноў—, Пажар! Гарыць!“

.....
На гэты раз брандмаістрава хата.

Ён, кажуць, праз дурную сьпешку
Закінуў сам у стружку галавешку.

Курортны верш

На свой лёс марскія нетры
Глуха скардзяцца скале,
І гранітныя ў „Ай-Петры“¹⁾
Леглі складкі на чале.

У салёнай белай пене
Шэпты галькі навакол,
Бы „Манахава“²⁾ маленьне
Ціха падае на дол,

Пад усплёскі хваль шумлівых
Адпачыць так любя мне
На грудзёх каменных „Дзівы“
Альбо ў „Кошкі“³⁾ на сьпіне.

Ці то, зьдзеўшы апрапаху,
Я ў паўдзённай сьпёкі час
Цела грэшнае „Манаху“
Выстаўляю на паказ.

У каменнай ён сутане
Тут вартуе цэлы дзень,
Быццам дыні на баштане.
Груды сьпелыя людзей.

У праменьні пасаволіць
Люба ім без апрахах:
Не бяда—грахі замоліць
Хмуры праведнік „Манах“.

Крым. Сімеіз.
18-IX—1929 г.

¹⁾ Ай-Петры—найвышэйшая гара ў Крыме.

²⁾ Манах і Дзіва—скалы пры моры каля Сімеізу.

³⁾ Кошка—гара каля Сімеізу.

Паўлюк Трус

Паўлюка Труса я пазнаў тады, калі ў яго за плячыма—літаратурным багажом—было ўсяго два-тры вершыкі, надрукованыя ў „Радавай Руні“, і нейкае апавяданьне, здаецца, з жыцця Заходняй Беларусі, якім Паўлюк найбольш ганарыўся.

Ён і тады быў такім самым моцным, здаровым, каржакаватым сялянскім хлапцом, якім усе яго ведалі аж да гэтай перадчаснай смерці. Толькі тады гэтую ягоную „сялянскасць“ яшчэ больш адцяняла вопратка—парыжэлы, хатняга сукна, па вясковаму скроены „фрэнч“, такія-ж „галіфэ“ і ютховыя боты. Такім заўсёды можна было стрэць яго на слаўным тэхнікумскім калідоры, стрэць у ваднэй з тых дзівюх постацяй, у якіх найбольш быў знаёмы Паўлюк усім, хто толькі ведаў яго ў прыватным жыцці—вясёлым або злосным... То засмяецца, зарагоча так, як умеў смяяцца, рагатаць адзін Трус, часта нават бяз відочнай прычыны... Ато зазлуе чаго-небудзь і на кожнае тваё слова гатоў адказаць вядомым, так комічным у сваёй сур'ёзнасці—„От як дам зараз“... Адказаць, каб праз хвіліну ізноў зарагатаць здаровым сялянскім сьмехам жыцця і маладосці...

А жыццё і маладосць, здавалася, буяла тады ўсоды, разьлівалася бурнымі хвалямі. Сам Паўлюк у вадным з першых сваіх вершаў так ахарактарызаваў гэты час:

Упусьціла старое паводзьдзе
Калі вір маладога нахлынуў.

„Вір маладога“, узьвіхрани Вялікім Кастрычнікам, сапраўды заліваў тады ўсё чыста... Заліў-затапіў ён нарэшце і закінутыя нека пад той час гоні беларускай літаратуры. Пачалося тое абнаўленьне амаладжэньне яе, якое правяло рэзкую мяжу між „нашаніўскім адраджэнствам“ і „паслякастрычнікавай сучаснасьцю“. Пачаўся той, сапраўды, бурны рух, які адны называлі „бурным росквітам маладнякізму“, другія—„беларускім Sturm und Drang'ам“, а трэція—на свой густ „бурапенай“...

Белпэдаўтэхнікум, дзе вучыўся тады і Паўлюк, адчуваў на сабе поўную адказнасьць ролі навучальнае ўстановы, якая падрыхтоўвае першыя кадры маладых будаўнікоў новага. І ён не забываўся на літаратурную дзялянку будаўніцтва. Падобна да таго, як нямецкія унівэрсытэты пары буйнога росквіту бюргерскае Нямецчыны выхавалі ёй цэлы шэраг „бурных геніяў“, як расійскія навучальныя ўстановы

часу найвышэйшага ўздыму „старога парадку“ дваранства багата па-паўнялі шэрагі „пушкінскае плеяды“, і наш тэхнікум пачаў вылучаць з сябе новых, пролетарскіх у будучым, поэтаў і пісьменьнікаў. Тады якраз пачалі прабаваць свае сілы на літаратурнай ніве студэнты тэхнікуму, пазнейшыя ўзвышшаўцы і белапаўцы—Пятро Глебка, Максім Лужанін, Сяргей Дарожны, Паўлюк Трус, Казлоўскі, Бандарына, Вішнеўская і інш.

Перад тады быў, бязумоўна, за Паўлюком Трусом.

Поспехі і рост яго сапраўды здзіўлялі ўсіх. Нават тыя асобы, якія сачылі больш знадворныя факты, чымся ўнутранае жыццё маладое літаратуры,—і то дзівалі, як гэта за такі кароткі час Паўлюк паспеў выпусціць асобны зборнічак вершаў і нават заслужыць на змяшчэнне ў таўстых „Выпісах“ Ул. Дзяржынскага, тымчасам як ягоныя поэтычныя аднагодкі маглі аб гэтым толькі лятаць...

Усе прарочылі Паўлюку шырокія далягяды і слаўную будучыну...

Крытыка адгукнулася аб ім жыва і больш чым прыхільна. Засаблівым захапленнем пісаў пра першыя Паўлюковыя спробы Адам Бабарэка. „Паўлюк Трус—гэта крыніца з беларускіх неграў, гэта буйны вецер ад маладога жыцця... П. Трус абяцае вельмі многа“.

Нават З. Жылуновіч, які ніколі ня мог быць заўважаным у васаблівай прыхільнасці да маладых талентаў, а ў той час нават залічаўся маладнякоўцамі ледзь не ў катэгорыю варожых „старых зуброў“,—і той ня мог абыйсці Паўлюковых дэбютаў моўчкі, надрукаваўшы ў „Полымі“ нават адмысловы артыкул „Купчастыя руні“. Праўда, сваю ўвагу Жылуновіч аддаў не аднаму Паўлюку Трусу, а падзяліў між ім і Моркаўкаю—супастава, якая здавалася даволі дзіўною... Праўда і тое, што, хоць Трус і тады стаяў непамерна вышэй за Моркаўку, на долю апошняга выпала значна больш і симпатый і нават месца ў артыкуле... Так, выходзіла, што Моркаўка „літаральна прагучэў пяруном вялікай сілы“, тымчасам як Трусова поэзія—усяго „лера“... Моркаўка „займае пытаньне больш шырокага памеру, пранікаючы ў сьветаваыя глыбіні і адначасна ўдараючы ў бок соцыяльна-грамадзкага іх напластання“, „ён канкрэтней намагаў рэчы ў сваёй галізе“, „абураны да рэшты жыццярадасцю (?) ён бачыў усё перад сабою ў ружовых мулях“, а ў Паўлюка Труса, хоць і ёсьць „нясумны сум“ ды нейкі „водыр, які прыдае элексыр жыцця“, але ягоныя „вобразы губляюць тонкія адценьні і гармонныя (?) пералівы ў сваіх фарбах. Губляецца пікантнасьць лірычнасці поэты, прызначанай для ўлову натуральных вобразаў“... Справа даходзіць да таго, што бярэцца пад падазрэнне, як „паланее агнём душа“ Трусавага „комсамольца Якіма“—„Калі згадзіцца, што і паланее, то агнём не гарачым“ і—тут-жа, у зносьцы бацькаўская перасьцярога—„Трэба адзначыць вялікі ўхіл Паўлюка Труса ў бок любоўных тэм. Гэта—нездаровае зьявішча. Мы-б раілі даць больш увагі тэмам аб праламленні ў вёсцы

Кастрычнікавай рэвалюцыі і яе вынікаў... Нарэшце—гіблая справа!— „не выйграе“ Паўлюк Трус і ў тым, што ўжывае больш асонансаў, чым Моркаўка...

Памятаю, як сьмяшыў гэты артыкул тады Паўлюка...

Наогул, цікавы быў час!

* * *

У вабстаноўцы гэтага часу выйшаў у сьвет і першы Паўлюкоў зборнічак—„Вершы“. Назоў—просты, няхітры, такая-ж простая і ня-хітрая пабудова зборнічка. Ён проста разьвёртаны на тры разьдзелы, паводле трох усім вядомых тэм—рэвалюцыя (у зборніку называецца „Кастрычнік“), дзяўчына („Першае каханьне“) і прырода („Хараство прыроды“).

Першы разьдзел, ахвяраваны Кастрычніку, у сваіх вершах добра захоўвае і перадае подых таго „маладняцкага“ часу. Гэта-ж тут, у першым вершы, адзначаў Паўлюк той надыход маладога, новага:

Упусьціла старое паводзьдзе,
Калі вір маладога нахлынуў.

Гэта тут ён вызначыў канчаткова і сваё дачыненне да гэтага „віру маладога“:

О, бурліва-кіпучыя хвалі!
Вам ня стршыны пажар наваліны;
У прыгожа-люстраныя далі
Разам з вамі і мне ня спыніцца.

Адпіхнуўшы ад берагу човен
І махаючы прысам кляновым,
Я плыву—і надзею позен,
Што спаткаю сусьвет вольна-новы!

Праўда, Паўлюк Трус не расказаў нам у сваёй поэзіі, ці мо' не пасьпеў расказаць, пра гэтае спатканьне з „сусьветам вольна-новым“... Дый наогул, толькі раз ён паспрабаваў-быў хоць крышку тэматычна выйсьці ў гэты сусьвет, выйсьці, так сказаць, „па комсамольскай лініі“:

Але справа магнутага КІМ'у
Не памрэ, будзе вечно квітнець!

(Да КІМ'а-ж так добра рыфмаваў „комсомолец Якім“...)—і то-зараз-жа пасьпяшыў уцячы на „Беларусі імшары“...

Будуць помніць Якіма акаліцы.
Беларусі кудравы імшар.

Фактычна-ж увесь „сусьвет вольна-новы“ для Паўлюка ўжо тады абмежаваўся „вольна-новай“ Беларуссю. Яшчэ ў тым самым першым вершы, у самых першых ягоных радках, мы бачым, як Паўлюк не знаходзіць іншага вобразу, каб выразіць той „вір маладога“, той на дыход Кастрычніка, як бязьмежны разьліў беларускага Нёмна. Нават больш таго, ён сьвядома адмаўляе, адкідае ўсе іншыя вобразы, вобразы „сусьветнага маштабу“:

То ня гул завірухі мяцежнай
І ня рокаты ўпартага мора,—
Гэта Нёман разьліўся бязьмежна
На грудзёх Беларусі прасторнай.

Тое-ж самае бачым і ў дзвюх юнацкіх поэмках Паўлюка: „Юны змаганец“ і „Астрожнік“, якія прытуліліся ў тым-жа „рэволюцыйным“ разьдзеле, і якія Адам Бабарэка назваў-быў у сваёй рэцэнзіі „маладой эпічнасьцю“. Спраўды-ж эпічнасьць тут даволі прымітыўная, наіўная. Сы туацы шаблённыя, зацёртыя ўжо нават у тагочаснай рэволюцыйнай поэзіі. Псυχолёгічнай мотывацы дый наогул мотывацыі бадай ніякай. Надзвычай наіўна і алегорычнае надзіўленьне, дадзенае гэроям у канцы поэмкі „Юны змаганец“:

Сёньня ён ды нястрымана-вольны
Піонэр і паўстанец у вёсцы,
Дзе нядаўна ў часы падняволья
Гадаваўся ў пакутах і рос.

Яго брат, што старое разбурыў—
Комсамол з пролетарскаю верай!..
Яму матка—ўзгадавана бурай
Комсамоля Б. С. С. Р.

Выручае гэтыя поэмкі хутчэй тая гарачая „маладая лірычнасьць“, якую абвешна ўсе творы першага зборнічка. А ў гэтай лірычнасьці ізноў выпывае тая выключная ўвага да Беларусі, якую мы кагадэ адзначылі. Паўлюка найбольш цікавіць і непакоіць, як „Беларусь убінтоўвала раны, Беларусь спавівалі пажары“, як „ня раз Беларусь абшары чырванелі крывавай расой“, і—як „расьцьвітаў Беларусі разлог“. Гэтым-жа заклапочаны і ягоны „комсомолец Якім“:

Ня сумуйце-ж, ляс Беларусі,
Што мяне ашлюбое расстрэл..

І нават месца „магутнага КІМ'у“ „заступае, узгадована бурай Комсамоля БССР“.

Так ужо ў „рэволюцыйнай“, „Кастрычнікавай“, тэматыцы першага разьдзелу выразна выступае гэтая характэрная рыса ўсяе Паўлюковай поэзіі—Беларусь, як „нацыянальны маштаб“ у ёй, як яе найбольш улюблёная тэма і объект.

Другі разьдзел—„Першае каханьне“, ад „ухілаў“ у якое Паўлюка перасьцерагаў З. Жылуновіч. „Каханьне ў творчасці Паўлюка Труса—здорове сялянскае каханьне“—пісаў пра вершы гэтага разьдзелу Максім Гарэцкі („Маладняк за пяць гадоў“). Такое меркаваньне пра лёбуўную лірыку першага зборніка бадай што справядлівае, хоць ужо і тут часам адчуваецца ўплыў таго, што зазвычай называюць „літаратуршчынай“. Так, на двух першых вершах разьдзелу (дарэчы і пачынаюцца яны аднолькава—„У купальскую ноч“) і крышку на апошнім вершы („Плакалі ветры“), пры ўсёй іхнай „народнасьці“ (фольклёрнасьці), адчуваецца пэўны романсавы налёт. Здараюцца і ўплывы моднага тым часам літаратурнага штампу:

Ды пывучая жалейка
Недзе грала за тунэлюю.
Ты пашла на сход ячэйкі
Тры званкі як празьвінелі.

А мяне цягнік-машына
Паімчала ў бурны горад.
Разьвіталіся, дзяўчынка,
Мы з табой ўвечар горды.

Але лепшая рэч у разьдзеле—„З поэмы Сірата Алесья“—вытрымана скрозь у дусе народнае творчасці. Гэтая поэма—справа ўсяго

кароткага Паўлюковага жыцця—так, здаецца, і засталася незакончанай...¹⁾. Яна ўся як бы саткана з песень, больш або менш блізкіх да песень народных. Гэроі поэмы ня дзейнічаюць і нават не гавораць, а пяюць, быццам у оперы. І сапраўды—поэму можна назваць операй і, нават больш таго, народнай операй, як называў Раманаў народнай операй беларускае вяселье. Песня наогул і народная песня асабліва—асноўны кампозыцыйны і нават выдатны тэматычны элемент поэмы. Так, і згаданы ўрываек канчаецца вялікім лірычным адыходам пра песню.

Тут у пяршыню выступае новая асаблівасць Паўлюковае поэзіі, якая ў далейшым зьяўляецца для яе дужа характэрнай—песеннасць, сьпеўнасць. Гэтую асаблівасць заўважыў нават З. Жылуновіч у згаданым намі артыкуле. „Уся лірыка поэты—сапраўды свайго роду сьпевы“—пісаў ён.

І ўсе, хто знаў Паўлюка, добра памятаюць, якім аматарам сьпеваў і заўзятым спеваком—заўсёды першым пачынальнікам, „запывалам“ быў ён пры жыцці. Усё жыццё так моцна, так моцна, як Беларусь, любіў Паўлюк песню...

Апошні разьдзел у зборніку „Хараство прыроды“... Але дарэмна вы шукалі-б тут чыста прырода-апісальных мотываў, чыстага „хараства прыроды“—прыроду Паўлюк тут яшчэ не малюе саму па сабе, а заўсёды толькі як абстаноўку сялянскіх палёвых работ—жніва, касьбы, як месца для прылажэньня маладых сіл. Гэта хутчэй не „хараство прыроды“, а „хараство працы над прыродай“.

У мотывах „вольнае працы“ („Будзем позна касіць—да зьмярканьня, вольнай працы настаў ужо час“), у цвёрдай упэўненасьці што „нам ніхто не заслоніць дарогу—вольнай раці касцоў маладых“—вершы гэтага разьдзелу пераклікаюцца з першым разьдзелам зборнічка:

Растрасаюць мурог маладзіцы,
Дні мінулага помняць яны;
Як у „Жморах“ сушылі травіцу,
А над імі стаялі паны.

Але яшчэ больш пераклікаюцца яны з гэтай песеннасьцю, сьпеўнасцю другога разьдзелу, пра якую мы кагадэ гаварылі. Бо ці-ж бывае ў Беларусі якая работа на полі ды бяз песьні?

Пакацілася сонца за горы,
Вечар ціхі на землю прылёг.
Патанулі у сьпевах прасторы,
Адгукнуліся песьні ў палёх.

Добра помню я гэтыя сьпевы,
Буду помніць цябе, сенажаць,
Як пракосамі з правай і з левай
Сьмела йдзе настрыманая раць!..

¹⁾ Праўда, аднойчы Паўлюк гаварыў, што ўжо скончыў „Сірату Алесю“, але пасля не ўспамінаў пра гэта неяк і даваў у друк толькі ўрывкі.

Але песня ня толькі спосаб назаўсёды „запомніць сенажаць“, запомніць любую прыроду і працу. Яна можа нават падпарадкаваць сабе гэтую прыроду, ускалыхнуць яе:

Калыхала песня паплавы-прасторы...
Калыхала песня небасхіл імлісты,
Калыхала сьвістам
Пад гарою гай...
Калыхала песня вольнае бязьмежжа...

І тут-жа ўся Паўлюкова любасьць да песні— сьпеву, цяпер ужо як сьпеву на ўлоньні прыроды, прарываецца, выбіваецца на паверх, проста называецца—

Ой, люблю сьпяваць я на межы гарыстай
Дзе ў зары празрыстай
Топіцца імгла.

Ды песня і ня толькі спосаб „ускалыхнуць прыроду“, яна і спосаб зьліцца, сплесьціся з ёю, „завіцца“ ў яе вянок:

Вечер-вечер—буйны вечер!..
Сьпеў ад сэрца льецца...
Маіх песень гольле-вечыце
У вянок заўецца.

Прырода, праца, песня—яны-ж так блізкі міжсобку, неразлучны проста... І часам Паўлюк любіць ствараць такія вобразы, дзе ўсе трое шчыльна зьліваюцца ў адно:

Ой, у полі за гарою
Вечар плаваў у дажынках...

Вечар, прырода вечару, плавае, зьліваецца з дажынкамі. А дажынкi—гэта-ж і праца, і песня, моцна зьлітыя і зьнітаваныя разам.

Хараста прыроды, працы, песні...

Гэта быў-бы поўны назоў апошняга разьдзелу.

Цікавы яшчэ і самы апошні верш гэтага разьдзелу—заклучны верш зборнічка...

Тут знаходзім яшчэ адно новае, што толькі-толькі назначалася тады... Гэта—як бы адлучэньне роднай вёскі ад сябе, нават як-бы процістаўленьне сабе вёсцы. А сама вёска таксама выходзіць тут інакшай, непадобнай да вясковае рэвалюцыйнае Беларусі першага разьдзелу... Яна ўся ахоплена журбой-тугой, смуткам „асеньняга“, ад якога, як быццам-бы, ужо няма й ніякае „вады гаючае“:

Вёска, вёска—верасьнёвая прозалаць-кроў!..
Ну, аб чым ты сумуеш сягонья?!
Майго сэрца журбою ня крой,
Яно—звон, павясноваму звоніць.

Ну, аб чым ты сумуеш? скажы!
Ці шкадуеш, што вольныя ветры
Урываюць быльнэг на мяжы
І нясуць яго ў цёмныя нетры?

Ці сумуеш, што ветры ў гаі
Хіляць вербы да самага долу?...
Ой, ды смутку твайго не згаіць
У лісьцье-жоўтацьецені кволым...

Але падобныя мотывы пакуль што выпадковыя і нехарактэрныя для Паўлюковае поэзіі. Вёска, сялянства застаецца адзіным тэматычным асяродзьдзем, якое аб'яднае ўсе разьдзелы зборнічка. Усе тыя тэмы Паўлюковае поэзіі—рэвалюцыя, Беларусь, каханьне, песня, прырода, праца—якія мы праглядалі вышэй—вырастаюць на вясковым, сялянскім грунце. Усе яны патрабуюць аднаго прыметніка—„вясковы“, які так шчыльна прыстае да іх: вясковая рэвалюцыя, вясковая Беларусь, вясковае каханьне („здаровае сялянскае“ паводле М. Гарэцкага), вясковая песня, прырода, праўда... Ува ўсіх іх выразна праступае вясковасьць, сялянскасьць самага Паўлюка.

І тая мастацкая мова, якую разьвівае Паўлюк Трус усе гэтыя тэмы—таксама вясковая, сялянская мова. Перш за ўсё гэта мастацкая мова беларускай народнай творчасьці. „Народную музычнасьць, насычанасьць народнымі вобразамі, параўнаньнямі, сакавітымі эпітэтамі і іншымі ўкрасамі, якія робяць верш П. Труса лёгкай, павучым, мяккім і пяшчотным“, адзначаў і падкрэсьліваў Адам Бабарэка ў рэцэнзіі на зборнічак. Ён бачыў у гэтай акалічнасьці тое, „што поэта мае грунт для свае творчасьці“ і нават „выкіроўваецца на свой уласны творчы шлях“. У падобным-жа дусе выказваліся і іншыя Паўлюковы крытыкі.

Але гэтая мастацкая мова ня была выключна фольклёрнаю. Гэта была наогул жывая вясковая мова, зразумелая і даходная да кожнага селяніна. Яе Паўлюк прынёс з вёскі чыстай, амаль незачэпленай уплывамі іншых моўных культур. Гэтых уплываў, якія так псавалі бадай-што ўсіх старэйшых Паўлюковых таварышаў па пярэ, уплываў старое расійскае школы, блізка зусім ня ведаў Паўлюк Трус, студэнт Беларускага педагогічнага тэхнікуму, выхаванец беларускай ужо (хоць з большага) школы. Вясковая беларуская мова моцна трымалася ў яго на грунце вясковага-ж, сялянскага кругагляду, таксама блізу незачэпленага ўплывамі гарадскога жыцьця і культуры. Ува ўсім гэтым, мне здаецца, і быў сэкрэт вялікай популярнасьці Труса ў сялянскіх масах, якая асабліва ўзрасла пасля выхаду першага ягонага зборнічка і амаль што не дасягнула популярнасьці нашага слаўнага сатырыка Кралівы. Памятаю, як расказвалі пра гэта і нашыя тэхнікумаўцы, якія таксама захапляліся Паўлюковай поэзіяй, знаходзячы ў ёй шмат свайго, і завозілі яе пад час вакацый на вёску сваім бацькам—сялянам. Памятаю, як адзін з гэтых бацькоў, заехаўшы неяк у інтэрнат да сына, дужа шкадаваў, што яму позна казалі, „што гэны малы, кучаравы—гэта Трус“ (а казалі, калі Паўлюк пайшоў). „Гэта-ж так піша, так піша, браце мой“—казаў ён мне.

Гэтая-ж вясковая мова, асабліва мова народнай творчасьці ў Паўлюка Труса чаравала і тых беларускіх інтэлігентаў, якія былі ўжо

выхадцамі з вёскі. Ды побач з мовай народнай творчасці яшчэ больш захапляў іх той „дух“ яе ў Паўлюковай поэзіі, які часта даходзіў да літаральнага наслідавання, перайманьня. Але перайманьне з народнай творчасці, нават так шырока пастаўленае, як у некаторых рэчах Паўлюковага зборнічка, ня звыклі ў нас лічыць заганаю, а зусім наадварот. Тым больш ня лічылі яго заганаю тады, калі гэта было яшчэ пэўнай, усё-ткі, навіною.

А побач з перайманьнямі народнай творчасці прытуліліся ў зборнічку і даволі смелыя перайманьні з Чарота (першы разьдзел зборнічка, асабліва верш „Пасьля Буры“), Яз. Пушчы (апошні разьдзел, асабліва „Асеньняе“). Праўда, менавіта „прытуліліся побач“ і нікому тады не маглі яшчэ кідацца ў вочы.

Дый наогул, хто мог асабліва закідаць у пераймальнасьці першаму зборнічку маладога поэты. Асабліва-ж, калі прыгадаць тое захапленне, якое прынёс з сабою гэты зборнічак. І зусім правым быў той-жа Адам Бабарэка, які так пачынаў сваю рэцэнзію пра зборнічак: „Ці слухалі вы калі сьпевы, што вецер прыносіць на даліну з-за гаю? Напэўна слухалі і ўпіваліся іх музыкай і хмелем, ня пытаючы, адкуль плывуць такія чароўныя мэлёдыі і звонкія акорды“.

Тым-жа часам, як пакызала далейшае, гэтая пераймальнасьць сталася характэрнай асаблівасьцю поэзіі Паўлюка Труса.

Разам з гэтым, ужо тады можна было заўважыць і адпаведную асаблівасьць у Паўлюковым характары—гэта тое, як лёгка мог паддавацца ён розным староньнім уплывам самых розных асоб... І гэтая „падуплыўнасьць“, калі можна так сказаць, якая выклікала частыя хістаньні то ў той, то ў другі бок, таксама сталася пазьней характэрнай і ўсім вядомай рысай Трусовае натуры.

* * *

Час ішоў. Рэволюцыйная романтика эпохі вайсковага камунізму, параджэньнем якое і быў „бурны маладнякізм“, даўно сыйшла са сцэны, суступіўшы месца разгортаньню мірнага будаўніцтва. Усё гэта, вядома, не магло на згукнуцца і на літаратуры... „Буралена“, як быццам-бы сунцішалася... Добрыя „напутственныя“ словы паслаў ёй на ўздагон Адам Бабарэка на тым першым зьездзе непадзельнага яшчэ „Маладняка“, які стаўся апошнім ягоным зьездам—„сунімецца бура, астаіцца, прастыне—і буралена зьнікае, растае—астаецца адна слата“. І папраўдзе, як паглянуць назад—ці не адна слата засталася ад шмат якіх „пэстаў“, што пачыналі разам з Паўлюком, а то „шчэ й раней за яго, ды аддалі сваю „творчасць“ усю на слугаваньне „буралене...“.

Гэты-ж моцны, каржакаваты сялянскі хлапец трымаўся... На тым-жа зьездзе той-жа Адам Бабарэка так абегла-мэтафорычна характарызаваў ягоную творчасць—„Вось хоць-бы ўзяць Паўлюка Труса. Яго творчасць можна толькі параўнаць з бурнай веснаплывняю прабіўшаўся з беларускіх нетраў крыніцы, якая імкліва нясецца наперад і

наперад, ломачы ўсякія перашкоды і ўбіраючы ў сябе ручайкі і рачулкі, якія булькочуць на мастацкіх далінах. Крыніца гэта з кожным днём пашыраецца і набывае ўсё новыя і новыя адценьні колераў ад таго, што ўбірае ў сябе новыя воды і ад таго, што выбіваецца на новай прасторы. І цяпер яшчэ рана казаць, што вынесе з сабою гэта крыніца¹. І тут мы ўжо можам заўважыць цьвярдзейшы, пры ўсёй ягонай мэтафорычнасьці, намёк на тую пераймальнасьць, „падуплыўнасьць“, пра якую кагадзе гаварылі („убіраючы ў сябе ручайкі і рачулкі, якія булькочуць на мастацкіх далінах“).

Хутка, аднак, гэтая падуплыўнасьць пачала больш выразна выяўляцца.

Перш за ўсё, некаторыя абставіны літаратурнага жыцця, дапамаглі выявіцца ёй у Паўлюковым характары. Нельга сказаць, каб гэтае выяўленьне нічога не каштавала Паўлюку. Якраз наадварот. Гэта быў першы ўдар, які, да таго-ж, ён нанёс сам сабе...

Ну, што—здавалася-б (а дзе-каму і здаецца)—магло быць для Паўлюка такога ў гэтым лісьце ў рэдакцыю „Савецкай Беларусі“, хоць і выдаваўся ён шмат каму дзіўным і нечаканым:

Паважаны тав. рэдактар!

Прашу зьмясьціць у вашай газэце ніжэйпаданае.

Выпадкова я даведаўся, што ў рэдакцыі газэт „Савецкая Беларусь“ і „Звезда“ паступіў ліст вышаўшых з „Маладняка“ таварышоў, пад якім стаіць маё прозьвішча¹). Лічу патрэбным заявіць, што ліста гэтага я ня бачыў, не падпісваў і выходзіў я з „Маладняка“ зусім не па тых прычынах, якія ўказаны ў лісьце.

Пасьля некаторых разважанняў я лічу свой выхад памылкаю і дзеля гэтага зноў уступаю ў шэрагі аб'яднаньня „Маладняк“.

Паўлюк Трус.

Нічога асаблівага! Пасьля гэтага Паўлюк нават паехаў на Каўказ ці ў Крым, не памятую добра, вясёла гуляў там цэлае лета...

Толькі пад восень ён напісаў верш, які, здаецца, не друкаваўся яшчэ нідзе і зьмяшчаецца тут уняршыню:

Дарагая мая, дарагая,
Кволых слоў ня шукай для душы!
Для мяне ты сягоньня чужая,
Я таксама пасвойму чужы...

А калісь называў цябе мілай,
Бо ня знаў, як душою крывіць...
Пашукай, што вятры загубілі,
Можа знойдзеш пляёсткі ў крыві.

¹) Маецца на ўвазе вядомы ліст 10-цёх таварышоў, якія пазьней арганізавалі беларускае літаратурна-мастацкае згуртаваньне „Узвышша“.

Можа знойдзеш апрыкрыя словы
На хвіліну каб боль загаіць...
За вакном у лістох каляровых,
За вакном ў пазалоце гаі...

Дарагая мая, дарагая.
Кволых слоў ня шукай для душы!
Для мячэ ты сягонья чужая,
Я таксама пасвойму чужы...

Гэта была восень 1926 г., калі „гаі ў пазалоце“ стаялі амаль не да каляд. Якраз такая восень, якую нядаўна гэтак добра апісаў Язэп Пушча:

Каб ведалі толькі, якая ў нас восень!
Ліст кожны ўзьвіваецца ў неба высока,
І ветры між зорамі белымі носяць...

Шмат хто з нас у тую восень адчуваў сябе такім лістам на крылах вятроў. Але тыя-ж вятры, якія „між зорамі белымі насілі“, адхіналі, падымалі перад намі хоць рубчак заслоны, за якою горда ўзьнімаліся ўзвышшы наступнага, „узвышшы, якія пабачаць вякі і народы“...

Паўлюку-ж пачало здавацца, што ён сам назаўсёды апусьціў перад сабою гэтую заслону. Яму здавалася, што „вятры загубілі“ і ў загубленым—„пялёсткі ў крыві“... Яму здавалася, што ён стаў усім „пасвойму чужы“, што чужая яму і яго „дарагая“—поэзія... Ён з вялікім болей убачыў, што пазнаў „як душою крывіць“... І ўжо ўсе словы, якія маглі-б суцішыць, суняць гэты боль, здаліся „апрыкрымі“...

Але сялянскай натуры Паўлюка не ўласцівы былі глыбокія рэфлексіі, ня было ў ёй вялікага нахілу да самааналізу і самабічавання... Нават верш выходзіў неакончаным і, каб завяршыць яго, прыйшлося ўжыць стары прыём „пярсьцёнку“, які даваў здавальненне хоць тым, што яшчэ раз падкрэсьліваў „чужасьць“ і безнадзейнасьць знайшчы „словы, на хвіліну каб боль загаіць“... Дый увесь боль быў толькі сягонья („для мяне ты сягонья чужая“)... І, мабыць, словы знайшліся... Можа з „апрыкрых“ яны сталіся „кволымі“... А можа і зусім слоў ня было, толькі хвіліны, калі боль маўчаў, рабіліся ўсё даўжэйшымі і даўжэйшымі, калі нарэшце самы боль усплываў толькі хвілінамі... У такія хвіліны ў поэзію прасочваўся той пякучы сум, пачатак якога—у гэным вершызвароце да „дарагое“. Можа загэтым так шмат яго ў другім Паўлюковым зборнічку, дзе „настроі засмучоныя“, „занадта шмат сьлёз“, як піша М. Гарэцкі („Маладняк за пяць гадоў“).

А ў хвіліны, калі боль рабіўся ізноў войстрым і нясьцёрпным, такім нясьцёрпным, што ня мог ужо выліцца старым, аблюбаваным шляхам у верш, пісаўся ліст да былога сябра:

... Няхай ня будзе для цябе гэты ліст неспадзяваным.

Гэта я хацеў зрабіць даўно, але не хапала сьмеласьці, проста ня меў

сілы звярнуцца зноў да таго блізкага сябра, якому здрадзіў...

... Помню, калі на першым зборнічку сваіх вершаў я табе напісаў:

— Хто пытае, той ня блудзіць.

Гэта я заўсёды помніў і прымаў пад увагу.

Але ў апошні час я зблудзіў, зблудзіў з тае дарогі, па якой ідуць мае таварышы, блізкія мне па творчасці...

... Гэты ліст, які быў зьмешчаны ў газэце, я падпісаў сам, але самы зьмест ліста складалі Д. і Б¹⁾. Яны тады на рамызьніку прыімчаліся да мяне ў Дараўку і гэта ўсё зрабілі.

Зноў-жа, паўтараю, я сам ня ведаў, што яны хацелі са мной рабіць...

... Я не хачу адорвацца ад тых людзей, якія сапраўды твораць літаратуру, твораць, ня глядзячы на розныя цкаваньні... ад тае групы, якую я лічыў, лічу і буду заўсёды лічыць сваёй па творчасці...

Ды зноў боль суцішаўся, і ўсё ішло сваім старым парадкам. Ізноў апаноўвалі душу тыя ўплывы і „гаючыя словы“, пра якія Паўлюк так простадушна прызнаецца, што і „сам ня ведаў, што яны хацелі са мной рабіць...“. Так—да новага прарыву-прыступу... І, хто яго ведае, мо' каб ня гэтая раптоўная сьмерць, боль скончыўся-б назаўсёды ў адзін з такіх прыступаў, скончыўся-б яшчэ да сьмерці...

* * *

„Вецер, вецер,—буйны вецер!“—так вітаў Паўлюка словамі з яго. нага-ж вершу Адам Бабарэка.

І вось, „буйны вецер“ пробаваў размахнуцца аж у „ветры буйныя“—у зборнічку пад такім назовам.

Хай ветры буйныя разьвеюць

У песьнях моладасьць маю!

А моладасьць, здавалася, красавала па ранейшаму... І ранейшымі, здавалася таксама, былі песьні, тэмы і мотывы... Толькі строга пабудова зборнічка, пры значным павялічэньні памеру яго, парушылася, забыталася—вершы рассыпаліся, разьбегліся, перапляліся ўжо ў пяці прасторных разьдзелах... Можна і іх разьвеялі „ветры буйныя“....

Перш за ўсё, вядома, і тут Беларусь—галоўным і вышэйшым мотывам:

Хай пэрлы дум маіх сущыць

Яе валос чарнявы шоўк!

Але ранейшая выключная ўвага да Беларусі цяпер перарастае ўжо ў вялікую любасьць, гатоўнасьць усё аддаць для яе—і „пэрлы дум“—вянкі вечна-сьветлых думак“, і „усё, чым сэрца плача“, і само сэрца, і „кветкі на ростані“:

... Я для Беларусі,
любай Беларусі,
з вечна-сьветлых думак
ды паўю вянкі...

... Я прышоў на ростані
кветкі падарыць
Беларусі мілай
ў сьветла-сініх зорак!

¹⁾ Прозьвішчы тагочасных маладнякоўскіх „лідэраў“.

оль суц

А найвышэйшы ўздым гэтага пачуцця даходзіць тут аж да захаплення ад свае любасці, да самазахаплення і, нават, можна сказаць—самахвалення:

Аддам усё, чым сэрца плача,
Дастану сэрца й падару,
Бо я людзей яшчэ ня бачыў,
Каб так любілі Беларусь!

Якую Беларусь—добра ведаў Паўлюк... Ён ведаў, што не запаўняе анкету, а творыць поэзію...

І ў сваёй любасці спакойны і радасны Паўлюк за долю гэтае Беларусі:

Над чаркай возера
Сінеючай вады
Дзе кучаравіўся
Аер высокі,
Стаяў курган
Забыты, адзінокі.
Свой сьлед на ім
Пакінулі гады.

А ветры сонныя
Купаліся, як дым,
Спакойна веялі
З краін далёкіх,
Паілі дол
Пажоўкла-горкім сокам,
Дзе гаманіў
Сасоньнік малады...

Забыты край!..
Пахіленыя вёскі..
Гляджу на вас,
І ў сэрцы
Буйны росквіт
Ў сузор'ях радасці
Красуе і цвіце...

Бо там, дзе ў бурах
Сыпалася зерне,
Бур'янам дзікім
Шлях не зарасьце..
Калі пунсовасьць
Пацеркі наземіць!..

Ці не нагадуе вам гэты „па новаму“ развёўраны сонэт, вядомы, слаўны „Сонэт“ Максіма Багдановіча — „Паміж пяскоў Эгіпецкай зямлі“?...

Адылі, на гэтым любасць да Беларусі і вера ў яе неабмяжоўваецца. Калі раней Беларусь была, як мы казалі, „нацыянальным маштабам“ у поэзіі, дык цяпер любасць да Беларусі набывае значэнне меры для ўсіх рэчаў:

Буду зваць цябе любай дзяўчынай
За адно, што ты шчыра й папросту
Беларусь называла краінай,
Дзе цвіце па асеньяму росквіт,
Дарагой называла краінай!..

Так ужо ацэньваецца з пункту гледжання гэтае любасці і само каханьне—тое каханьне, якое было другой буйной тэмай Паўлюковае поэзіі ў ягоным першым зборнічку. І нават у ахварбоўку трэцяй ранейшай тэмы—прыроды—уносіць сваё гэтая Беларусь. Калі раней прырода разглядалася як месца для сялянскай працы і песні, дык цяпер яна ўжо робіцца месцам, дзе можна „з песнямі стрэць Беларусь“.

Коцяцца пацеркі рос
Завіваюцца песні ў дасэні;
Сьветлай усмешкаю зор
Коцяцца пацеркі рос!

Там, на шляху ля бяроз
Ў вечар маўклівы асеньні
З песнямі стрэў Беларусь
Там на шляху ля бяроз!

Гэтак, як бачым, разрастаецца тая першая тэма Паўлюковае поэзіі, якая і раней займала ў ёй выключнае палажэньне, разрастаецца, падпарадкоўваючы сабе ў агульным і вышэйшым усе іншыя тэмы. Але побач з гэтым цікава адзначыць і яшчэ адну, дужа важную, рысу ў эвалюцыі гэтае тэмы. Гэта тое, што яна, набываючы больш эмоцыянальнасьці, усё больш адцягваецца ад абстаноўчанаьці. У другім зборніку мы маем любасьць да Беларусі, але ўжо зусім, бадай, ня маем канкрэтнай Беларусі, якая ў першым зборнічку так яскрава выступала як „вольна-новая“ Беларусь, Беларусь „Кастрычніка“, бо, дарэчы, ня маем ужо і самой тэматыкі „Кастрычніка“¹⁾. Нават той верш пра „забыты край“, які мы кагэдзе падавалі, дзе яшчэ можна знайсці крышку гэтай абстаноўчанаьці, мае ўсё-ж адцягнены характар і самая абстаноўчанаьць тут больш сымбальная—адцягненая.

Уразумець зусім і вытлумачыць сабе гэтую новую акалічнасьць можна будзе толькі тады, калі мы паглянем, хоць з большага, на эвалюцыю іншых, цяпер ужо пабочных, тэм Паўлюковае поэзіі ў другім зборніку.

А ўжо ў другім вершы названага зборніка Паўлюк у такой цікавай форме ўспамінае пра гэтыя тэмы:

Выйду ўвечар за дуброву,
Стану пад калінай.
Ці ня ўмые мае бровы
Поглядам дзяўчына.

Ці ня ўмые мае скроні
Кволы цьвет таполяў,
Што лісьцём услалі гоні,
Лываном—у полі.

Вось вам і першы намёк на гэтую эвалюцыю... Ужо няма цьвёрдае ўпэўненасьці ў тым, што „умые бровы поглядам дзяўчына“, што „умые скроні кволы цьвет таполяў“... Штож-такое здарылася? Пачнём з дзяўчыны, „здаравае сялянскае каханьне“ да якое было адной з важнейшых тэм першага зборніка.

Аказваецца, што Паўлюк цяпер ужо далёка ад гэтае „здаравае сялянскасьці“:

І заплачуць бровы,
Засьмяюцца вочы,
Дзе-ж ты дарагая?
У сябе спытаю.

Можа адзінока
З вёдрамі на калцы,
Думае-гадае
Любая дзяўчына...

¹⁾ Праўда, аднойчы Паўлюк расказваў, што зборнік раней меў разьдзел з такою тэматыкай, але, дзеля слабасьці, яго парайлі зьняць.

і адкажа сэрца:
Там яна далёка
Кужаль дапрадае
Ўвечар, пры лучыне...

Засталіся толькі ўспаміны, можа часам—„пісьмо, што на ўспа-
мін дзяўчына мне прыслала“... Тыя ўспаміны, якія ўзьнімаюць трыво-
гу і за сябе, і за дзяўчыну:

Павей, вецер, з-за дубровы,
А я ўспомню чорны бровы,
Чорны бровы, ясны вочы...
Павей, вецер, а паўночы!

Можа ў ветры—ветравіньні,
Ў ветравіньні—пры даліне,
Пры даліне—ў вецар сіні
Вобраз ў сэрцы не астыне?

Калі-ж міла сэрцам чулым
Ды другога прыгарнула,
То развейся, буйны вецер,
Над калінаю, у веці!...

Вось вам і як бы пачатак новага мотыву—мотыву здрады ў ка-
ханьні... Праўда, гэты пачатак так, здаецца, і застаўся неразгорнутым
у Паўлюка. А можа ён не разгарнуўся і таму, што важней за магчы-
мую здраду аказалася халоднасьць, якая „замарозіла сэрца“:

Навошта сэрца замарозіў
Вянком халодных тваіх рук?...
Цябе сустрэў я на дарозе,
Сустрэў, як родную сястру.

Ня ведаў я, якія сьцежкі
Нас так пасвойму разьвядуць.
Ты толькі ласкавай усмешкай
Мне падарыла краскі дум.

А іх жыцьцё імчала далей
На хвалях цёмных, як калі...
І кветкі дзікія завялі,
Ў душы ўспамінам адцвёлі!...

Старое „першае каханьне“, якое магло быць цяпер адно ка-
ханьнем на адлегласьці, здавалася, толькі „марозіла сэрца“. Хацелася
большае палкасьці, эмоцыянальнасьці—можа такое нават, якую адчуў
Паўлюк да Беларусі. Знайшліся новыя сьцежкі, якія „так пасвойму
разьвялі“ са старым каханьнем, жыцьцё загубіла колішнія „краскі
дум“—„дзікія кветкі“ „здаравага сялянскага каханьня“, бо жыцьцё
наогул адарвала ад „здаравае сялянскасьці“. Яно спрабуе пакласьці ка-
нец нават успамінам аб ёй:

Вецер вее на даліну,
Будзіць ў сэрцы успаміны.
Мо' апошнія? Няйначай!...
Сэрца ў распачы ня плача!

Праўда, зрэдку яшчэ выплываюць надзеі, што каханьне „можа
стрэне“, і „сэрца ўцешыць“ калі ня тым гарачым пачуцьцём, якога
цяпер так хоча гэтае сэрца, дык хоць колішнім сьмехам, што, усё-ж,
не „марозіць“:

Можа сёння стрэне,
Можа сэрца ўцешыць
Ды развее думы
Сьмехам, як калісьці?

Гэтак і другая ранейшая тэма—каханьне, побач з імкненьнем да большай эмоцыянальнасьці, набывае больш адцягненую форму—форму ўспамінаў і, часам, надзей. Толькі тут ужо выразней дае адчуць сябе прычына гэтае зьмены...

Ад дзяўчыны такім-жа тропам коціцца шлях да трэцяй ранейшай тэмы—прыроды, бо таксама невядома, ці „умые скроні кволы цьвет таполяў“... І тут адразу-ж абдае хваля такой эмоцыянальнасьці, якое ня было ў прыродаапісальнай лірыцы першага зборнічка...

Калі дзяўчына можа здрадзіць сваёй халоднасьцю, дык ці ня лепш усю кволасьць і цяплыню пачуцьця аддаць прыродзе?

Любіў і я!... Любіў калісь вясну,
Любіў да сьлёз, як матку, як дзяўчыну!...
Але цяпер, цяпер яе адну
Я сэрцам выпію у кволых журавінах.

Але на эмоцыянальнасьці, якая тут даходзіць аж да тклівай чувлівасьці (гэта-ж найбольш да прыродаапісальнае лірыкі другога зборнічка і датычалі згадваньня ўжо словы М. Гарэцкага—„занадта шмат сьлёз“...), справа і на гэты раз не канчаецца. Калі раней у Паўлюковай поэзіі мы ведалі прыроду толькі цесна злучанай з працай—прыроду жніва, касьбы, дык цяпер гэтых мотываў вясковай працы амаль не знаходзім. Ранейшая тройца—прырода, праца, песьня—распалася.. „Праца“ выветрылася ў „прыроду“ і „песьню“. Так, само жніво, прыкладам, разглядаецца ўжо не як палёвая работа, а як „прастор шырокі“ і „сьпевы на ўзмор’і гордае красы“:

Люблю жніво!... Прастор шырокі,
Дзе ў межах шэпчаць каласы...
Дзе сьпевы коцяцца далёка
На ўзмор’і гордае красы!..

Нават пра самых жней—ужо ані слова! А калі і прамільгнуць яны дзе, дык толькі як дзейнікі песьні, а ня працы:

Падзіўлюся, як жнеі пяюць,
Засьпяваю і сам пра раздолье...

Калі-ж здарацца дзе-ні-дзе і малюнкi самое працы, дык адразу кідаецца ў вочы, што замалёўка іх зроблена цяпер здалёку, з пэўнай адлегласьці. Плястычнасьць працоўных рухаў, якая зварачае на сябе ўвагу ў гэтых замалёўках, выдаецца ўжо ня жыцьцёваю, а толькі памастацку вылепленаю:

І толькі постаці,
Як ў беразе чаўны,
Спакойна плаваюць
У жытнёвым моры...

Бо і ад працы таксама, як ад каханьня, засталіся адны ўспаміны:

Лугі!... Лугі!... Вас не забыцца!...
Дзе так разгуліваў з касой...

Вываленая ад мотываў працы тэма прыроды атрымोўвае ў гэтым зборнічку магчымасць разьвязвацца больш у пляне чыстае прыродапісальнае лірыкі (прыкладам, верш „Над возерам“ і інш).

Ізноў тое самое адцягненьне...

Толькі адна песьня, нават разлучаная з прыродай і працай, ня губляе ранейшай чароўнасьці:

Ой, песьня, песьня дарагая
Ў душы ты век не адцвіцеш!

Такіх радкоў шмат у зборніку. Любасьць да песьні не слабее, а такжа ўзрастае, як і любасьць да Беларусі. Абедзьве, як і раней, ідуць побач. Але і песьні знаходзіцца новая роля, новая функцыя. Гэтую функцыю надае ёй тэма, якую разьвіваюць, галоўным чынам, вершы апошняга разьдзелу зборніка. Гэта—тая тэма, зародак якое можна бачыць яшчэ ў першым зборніку—але менавіта як зародак, выпадковасьць і нехарактэрнасьць якога для агульнага тону таго зборнічка мы ў свой час адзначалі... Гэта-ж і тая тэма, якая, зрабіўшыся ў другім зборніку зусім выяўленай і характэрнай, дапаможа нам канчаткова асьвятліць і ўсе зьмены, якія мы бачым у эвалюцыі папярэдніх тэм.

Гэта—вёска...

Ой, вёска, вёска пры гасьцінцы,
Пад ціхі гоман вербалоз
Яшчэ з гадоў свайго дзяцінства
Я пакахаў цябе да сьлёз!

Але чаму-ж і ў гэтай новай тэме адразу-ж б'етая самая крыніца тклівай эмоцыянальнасьці—эмоцыянальнасьці „да сьлёз“?

Заплачуць вербы над крыніцай,
Як я ў далі ад тваіх хат...

Вось вам і гатовы адказ, які сам сабою выплывае з гэтай эмоцыянальнасьці. Аказваецца, Паўлюк ужо „ўдалі ад хат“ роднае вёскі—тае вёскі, якая была, як мы бачылі, асноўнай стыхіяй ягонай поэзіі, адзіным яе тэматычным асяродзьдзем. Ён разлучаны з тэю вясковасьцю, што адна была вызначыла сабою характар усіх ягоных песень, тэм і мотываў... І адсюль робяцца зусім зразумелымі ўсе тыя зьмены ў гэтых тэмах, якія мы вышэй назіралі. Калі раней вёска была разам з Паўлюком, яна была непасрэдня-адчувальнаю і патрабавала ад яго толькі свайго выяўленьня. Гэта і было сумленна выканана ў першым Паўлюковым зборніку, дзе ён і даў нам, як мы казалі, вясковую рэвалюцыю, вясковую Беларусь, каханьне і г. д. Але калі прыйшло аддаленьне ад вёскі, дык ясна, што яна ўжо не магла быць непасрэдным адчуваньнем, а павінна была перанесьці сваё існаваньне ў пачуцьці, стацца толькі пачуцьцём, якое таксама запатрабавала свайго выяўленьня. І ўжо вынікам гэтага выяўленьня мы маем тую эмоцыя-

нальнасьць, наяўнасьць якое намі адзначалася і падкрэсьлівалася, як характэрная рыса ў эвалюцыі Паўлюковых тэм.

Гэтае-ж аддаленьне ад вёскі, разумеецца, ляжыць і ў аснове другое зьмены, якую мы заўважалі побач з кагадзе згаданаю—у васнове адцягненасьці. Зусім ясна, што калі з аддаленьнем ад вёскі зьнікала непасярэдняя адчувальнасьць вясковасьці, дык павінна была паступова сыцірацца і канкрэтнасьць вясковага малюнку, чаму ня мала спрыяла і форма ўспамінаў, якая сваім зьяўленьнем абавязана, вядома, таму-ж аддаленьню.

Нарэшце, нішто іншае. як гэтае-ж аддаленьне, выклікала і самы факт зьяўленьня вёскі, як новае тэмы ў Паўлюковай поэзіі. Сапраўды, калі вёска была яшчэ жыцьцёвым асяродзьдзем Паўлюка, дык вясковасьць выступала ўва ўсіх тэмах сама сабою, як іхная неад'ёмная характэрная рыса, не патрабуючы вылучэньня ў нешта асобнае, не патрабуючы нават свайго называньня. Ды гэтага адлучэньня тады проста і не магло быць, бо вёска была яшчэ ўсім для Паўлюка, ён ня мог усьвядоміць яе, як асобную ад сябе зьяву. Можна сказаць, што, жывучы ў вёсцы, Паўлюк не заўважаў самое вёскі, як такое, і толькі ўправіўшыся аддаліцца, пабачыў яе з узгорку адлегласьці.

Праўда, тут канечна трэба агаварыцца, наколькі вялікім было гэтае аддаленьне, каб не зрабіць часам таго няправільнага вываду, што вёска на цяперашнім этапе Паўлюковае поэзіі перастала быць яе асноўнай крыніцай. Не, Паўлюк толькі аддаліўся ад вытокаў гэтае крыніцы і чэрпаў з яе ўжо там, дзе яна была значна абмялеўшы. Аддаленьне-ж згукнулася толькі на характары разгортаньня тэм, унёсшы ў яго элемент адцягненасьці і эмоцыянальнасьці, а самыя тэмы ў існасьці засталіся паранейшаму вясковымі, і нават, як бачым, круг іхны пашырыўся якраз у бок вясковасьці, паколькі ў яго ўступіла сама вёска, як новая тэма. Дый як мог адмовіцца Паўлюк ад гэтае вёскі, ад тае вёскі, якая і парадзіла ўсю ягоную поэзію? Ён толькі цяпер, з аддаленьнем ад вёскі, адчуў патрэбу хоць чым-небудзь аддзякаваць за яе „матчыны дары“. І тут якраз і ляжыць тая новая функцыя песьні ў Паўлюковай поэзіі, пра якую мы былі пачалі казаць вышэй:

І цяпер, ў гэты вечар асеньні,
Чым падэжкую маці, табе?

.....

Будзе лепш, калі песьня ў завяха
Ціхі сон на кургане разьвее—
Каб заплакалі ў полі каменні!..

І ўжо толькі папярэдняя, так сказаць, праверка магчымых вынікаў гэткае песьні ўпяршыню дае адчуць Паўлюку надыход і псыхолёгічнага аддаленьня ад вёскі, бо яна прымушае горка ўпэўніцца:

Толькі ты гэтых сьлёз не адчуеш...
Не адчуеш і сэрцам каменняў!..

А гэтая новая магчымасць быць незразуметым, „не адчутым“ роднаю вёскаю наводзіць на сумную думку аб вясковай абмяжованасці, якая і выдаецца прычынаю гэтае магчымасці, выклікае жаль, шкадаваньне:

Шмат чаго ты ў жыцці не спазнала...

І ці думала нават калісьці,

Чаму жоўкне і сыплецца лісьце?..

Шмат чаго ты ў жыцці не спазнала!

Гэты жаль і закончвае, завяршае сабою ўвесь малюнак таго аддалення ад вёскі, якое і зьяўляецца асноўнай характэрнай рысай разгляданага зборніка, той малюнак, які ўтвараецца адцягненнем і эмоцыянальнасцю (аж ледзь не да сантымэнтальнасці) у разгортанні тэм, зьяўленьнем самае вёскі, як новае асобнае тэмы і, нарэшце, зачаткамі адчування псыхалёгічнага разыходжання з гэтаю вёскаю.

Але ёсць і яшчэ адна старана ў Паўлюковай поэзіі гэтага зборніка, на якой таксама не магло ня згукнуцца гэтае аддаленне. Гэта—мастацкая мова, якую мы раней азначылі былі як мастацкую мову тае-ж беларускай вёскі. Калі ўважна прыгледзецца да гэтай мовы другога Паўлюковага зборніка, дык ня цяжка будзе заўважыць і ў ёй змены, зусім аналёгічныя вышэйразгледжаным. Так, перш за ўсё, кідаецца ў вочы, што значна зьбыднела фольклёрнасць Паўлюковае поэзіі. Нават у вершах пра каханьне, дзе раней гэтая фольклёрнасць проста грала бурнаю крыніцаю, цяпер сіратліва мадзюць толькі застыглыя, стэрэатыпныя дэталі—усе гэтыя „чорны бровы, кары вочы“, гаворкі над крыніцай, „калі воду брала“, вянкi на вадзе і інш. Мабыць, разам з „здараваю сялянскасцю“ выватрылася і „народнасць“ (фольклёрнасць) каханьня. Побач з гэтым, адразу-ж відаць, як умацоўваецца літаратурнасць і нават літаратуршчына, некаторы налёт якое мы адзначалі і ў першым зборніку. Так, апрача таго „пісьма“, якое яўна ідзе ад Есёвінскае моды, сама сабою заўважаецца і літаратурнасць тых „філэзофскіх мотываў“, якія пачынаюць зьяўляцца ў разгляданым зборніку як у дачыненні да каханьня, гэтак і наогул, і ў якіх Паўлюк спрабуе развязаць „жыццёвую тайну“.. Спробы гэтыя выходзяць да таго прымітыўнымі і нават банальнымі, што мы проста сьвядома абмінулі іх у сваім аглядзе з тым, каб адзначыць толькі як уплыў чыстае літаратуршчыны ў мастацкім пляне.

Нават сама фольклёрнасць, дзе яна трапляецца ў больш чыстым выглядзе, выдаецца не беспасрэднай, а як-бы пададзенай праз другія рукі, праз рукі ўжо чыста-літаратурных апрацовак (прыкладам, песьня „Плыве човен вады повен“ у вершы „Ой у лузе пры даліне“ і інш.).

Нарэшце, увесь малюнак дапаўняецца яшчэ тым, што літаратурнасць трапіла ў Паўлюкову поэзію не праз шырокі шлях агульнага ўзьдзеяньня, а зусім канкрэтнымі шляхамі паасобных уплываў, якія некаторым з рэцэнэнтаў выдаваліся нават „брыдкімі шляхамі“. Справа ў тым, што ў „Ветрах буйных“ найбольш яскрава праявілася вядомая нам

Паўлюкова „падуплыўнасьць“, праявілася ўжо па чыста поэтычнай лініі. І зноў з поваду гэтае „падуплыўнасьці“ Паўлюк атрымаў другі вялікі ўдар у сваім жыцці. Толькі на гэты раз нанесці ўдар пастаралася ўжо нашая літасьцівая крытыка.

Так, у „Зьвяздзе“ зьяўляецца рэцэнзія на „Ветры буйныя“, падпісаная нейкім П. Брусніцам, якая і мае такі сэнасыійны загалавак „Брыдкім шляхам“. Сьледам за гэтым „гromіць“ Труса і Шукайла ў першым-жа нумары свайго, кароткай памяці, „Росквіту“. Адгэтуль Трусова пераймальнасьць робіцца проста „притчею во языцех“. Нават Клейнборт ужо значна пазьней ня можа хоць мімабегам ня ўспомніць „склонности Труса к чужым текстам“.

Тымчасам, як мы заўважылі ў сваім месцы, гэтую „склонность“ можна было бачыць яшчэ і ў першым зборнічку, толькі там яна была накіравана на больш „безабідны“ (мо таму, што бязыменны?) матар’ял народнае творчасці, выдавалася пэўнаю навіною і, наогул, не магла быць асабліва небясьпечнаю, як адзнака першых крокаў маладога аўтара. Хоць, можа, ужо і тады варта было нагадаць Паўлюку тыя словы Максіма Багдановіча, якімі ён перасьцерагаў ад таго, каб „жыўцом браць з народных песняў... скарбы... браць і ўстаўляць у свае вершы“.

„Не забудзем“. казаў ён, „што праз такія запазчыкі чытач пачынае неяк сумлявацца ў творчых сілах пісьменьніка: мо’ таму ён запазчычае, што свайго стварыць ня можа? Калі запазчычае—сапраўды рэч каштоўная, дык вынікае думка: чаго варт пісьменьнік, у каторага лепшае—запазычкі? А дзе хто, можна спадзявацца, нават крыкне: плягіят!“ Нават тады, калі „напісан верш, каторага ад народнай песні і не адрожніш“—гэты „трыумф пісьменьніка, стаўшага на такую пучіну“, дык і то „на што той верш? Ці-ж замала было народных песняў і без яго? Далей, мы-ж радзімся аб разьвіцьці народнай поэзіі, а тут, у лепшым выпадку, становімся ўровень з ёю, аб разьвіцьці-ж няма і мовы. Яшчэ адно: круг сюжэтаў песні ня шырокі. Ён хутка будзе пройдзен увесь да канца, і тады пачнуцца прыкрыя паўтарэньні старога, ужо сказанага; пісьменьніку будуць зьвязаны крыдлы, поэзія ўпрэцца чалом у сьцяну. Урэсьце-ж, адна рэч—песня, другая — верш: песня пяецца, і гэтае робіць да яе такія вымогі і надае ей такія прыкметы, удаваць каторыя ў вершы было-б сьлепатою“ (артыкул „Забуты шлях“).

Няхай чытач даруе нам за такую даўгую выпіску, але ці не зьмяшчаецца ў гэтых словах якраз таго, што сталася з Паўлюком? І ці ня варта задумацца над імі тым, хто зьбіраецца ісьці Паўлюковым шляхам у поэзіі (а такія, напэўна, ёсьць, бо спакуса дужа-ж вялікая), задумацца, пакуль ня позна?

Але нашая крытыка заўважыла Паўлюкову пераймальнасьць толькі тады, калі само ягонае перайманьне накіравалася ўжо на чыста-літаратурны матар’ял, замацованы за пэўнымі іменнямі. І, як вядзецца, адразу-ж размахнулася, не шкадуючы... А ў захапленні гэтага свайго размаху зусім забылася на такі, здавалася-б, немалаважны факт, што популярнасьць Паўлюкова ў сялянскіх масах ні каліва не зьмяншалася і што, пры гэтай умове, сама як бы паразытычная пераймальнасьць

ня ўхільна абарачалася ў карыснае папулярызатарства бо, і сапраўды, сялянін, да якога Трусова поэзія была паранейшаму даходнай, мог атрымаць з яе высока-мастацкія, нават часам клясычныя, вобразы, скажам, Пушкінага, Шэўчэнкі, Максіма Багдановіча і інш., у зусім даступным для сябе, папулярным, так сказаць, выглядзе, тымчасам як арыгіналы гэтых вобразаў не маглі яму быць гэтак даступнымі і папулярнымі.

Але ўсё-ж, пры ўсёй сваёй спозьненасці і лішняй „граміцельнасці“, крытыка мела і адну бясспрэчную дадатнасць што да ўстаўлення самога разуменьня дадзенага этапу Трусовай поэзіі. Гэта яна ўпершыню паказала, што тып поэтычнага таленту Паўлюка Труса тады выявіўся як ня гэтутлікі творчасным, колькі пераймальніцкім.

А за другім ударам не забавіўся і трэці... Праўда, з першага погляду ён мог здацца ўжо лягчэйшым, паколькі нанёс яго Паўлюку вядомы лыцар „необыкновенной легкости в мыслях“ Тодар Глыбоцкі.

У „Савецкай Беларусі“ з’явілася сэнсацыйнае падлічэнне слоў другога Паўлюковага зборніка (усяго 711 на 120 тэкставых балон!), якое было, здаецца, адзінаю „дасьледчаю“ працаю памянёнага лыцара.

І тут, вядома, не абыйшлося без лішняга размаху,—тым больш, што выступаў якраз вядомы ўсім у гэтай галіне Тодар Глыбоцкі. Так, „дасьледчык“ зусім ня ўлічыў тае акалічнасці, што кожнае слова можа сэмантична абнаўляцца, камбінуючыся з іншымі словамі, уступаючы ў розныя словазлучэнні. Інакш кажучы, за дрэвамі ён ня бачыў ці, мо, не хацеў бачыць лесу. Праўда, у вадным месцы ён нек мімабегам кідае, што словы ў зборніку сустракаюцца „кожны раз у застылых стэрэатыпных злучэннях“, але гэта толькі вядомы „глыбоцкі“ прыём які, як звычайна, не падмацоўваецца аніякімі фактычнымі довадамі. Бо, каб Глыбоцкі хоць крышку папрабаваў прасачыць, скажам, хай сабе тое самае слова „сэрца“, над якім ён так патэтычна лемантуе ў дужках—„53-жах“!!!, дык без вялікай цяжкасці знайшоў бы, што адным парадкам, сапраўды стэрэатыпна, гучыць яно ў такім злучэнні, як „сэрца ў распачы“ і зусім інакш, абноўлена, у злучэнні „сэрца ў журавінах“ і г. д.

Але ўсё ж, у васноўным і гэты, агідны тады для Паўлюка „матаматык“ быў праў. Дый, зрэшты, лексычная беднасць Трусовае мовы была зусім зразумелай, паколькі, як мы адзначалі ў сваім месцы, гэтая мова шчыльна трымалася на грунце чыста вясковага і, вядома, па вясковаму абмежаванага, вузкага кругагляду. Усім, каму даводзілася больш-менш блізка стыкацца з Трусом у вучэнні, асабліва ў вучэнні ў БДЗУ, добра знаёма гэтая вузкасць Паўлюковага кругагляду, якая выклікала часам дужа комічныя інцыдэнты. Так, хто ня памятуе, як часта, уважна слухаючы лекцыю, Паўлюк бываў так уражаным якою-небудзь навіною, якая для ўсіх нас была даўно знаёмай і звычайнай, што забываўся і пачынаў гаманіць уголос:—„А праўда, хлопцы, гэта-ж

я і ня ведаў" або „Я таксама заўважаў, але ня ведаў, што гэта такое“... А будучы Паўлюкоў даследчык, якому, можа, прыдзецца вывучаць ягонны падкрэсліванні і запаметкі на кніжках, напэўна будзе здзіўлены, як многа ўжо даўно знойдзеных „Амерык“ чакала яшчэ Паўлюка на ягоным жыццёвым шляху...

...Каб адно гэты шлях не абарваўся так нечакана!..

* * *

Усе тыя ўдары, нанесеныя проста адзін за адным, надоўга прыглушылі Паўлюка... Загаіць іх павінна была Гомельшчына, куды ён паехаў працаваць... Каля двух год мы ня толькі ня бачылі Паўлюка, але і зусім бадай ня чулі ягонага голасу ў поэзіі. Прымоўк „буйны вечер“...

Затое, якая радасная была сустрэча пасля гэтака доўгае разлукі! Памятаю, як цяпер, той дзень, калі мы, ужо выпускнікі Беллэдтэхнікуму, рыхтавалі нешта да гэтага свайго выпуску ў пакоі профкому, добра знаёмым не аднаму пакаленьню тэхнікумцаў і калі за дзвярыма пачуўся гэты даўно нячуты голас, калі гамонячы і рагочучы, як заўсёды, увайшоў Паўлюк. „Я от бо і гляджу“—і адразу стаў расказваць нешта сьмешнае, што пасьпеў ужо пачуць ад нашага славутага тэхнікумаўскага анекдотыстага дзядзькі Лабанка.

З якою надзеяю ўсе глядзелі тады на Паўлюка! Якою бураю воплескаў сустракалі ягоныя першыя выступленьні!

І тым больш было крыўдна, што гэтыя-ж першыя выступленьні і нават самае першае з іх на нашым выпускным вечары—не маглі апраўдаць гэтых надзей... Тая-ж прыглушанасьць, а за ёю перапевы ранейшага, тыя-ж перайманьні, наогул, тварэньне як-бы па інерцыі ў ранейшым кірунку расчароўвалі ўсіх...

А ўсе яны так і засталіся характэрнымі для ўсяго таго этапу Трусовае поэзіі, якому давялося стацца апошнім яе этапам...

Толькі адзін твор гэтага этапу крышку ажыўляе агульны няпрыглядны малюнак. Гэта потэма „Дзесяты Падмурак“, якая сталася асабліва вядомай пасля таго, як т. Гамарнік на апошнім зьездзе КП(б)Б назваў яе тон „сугучным настроям усяго партыйнага зьезду, усяе КП(б)Б і ўсіх працоўных мас БССР“.

Некаторыя казалі тады, што Паўлюк нават быў зафанабэрыўся пасля гэтага. Але праўду сказаць, дык некаторыя з ягоных таварышаў адчулі сябе дужа ўзьнятымі—мо' і таму, што ўбачылі новую магчымасьць пад шыльдаю адзінай арганізацыі прыкрыць Трусавымі заслугамі свае ўласныя хістаньні і „грашкі“. Усякія крытычныя заўвагі што да поэмы гэтымі прымаліся проста як нейкае кашчунства.

Праўда, сам Паўлюк глядзеў на справу крыху інакш. Мне ўспамінаецца такі цікавы факт, калі адзін з гэтых „радетелей“, мабыць, з яўнаю мэтай „напусьціць“ Паўлюка на мяне, прыгадаў яму адну заўвагу

накоят паасобных дэталей поэмы, якую мне давялося выказаць неяк Паўлюк аж заглаваў—„От вазьму і выпраўлю, калі будзе ісьці ў зборніку“. „Радетелю“ прышлося стушавацца.

А заганы ў поэме, бяспрэчна, былі.

Гэта, перш за ўсё, тая самая пераймальнасьць, якая ня толькі ня зьменшылася, а, наадварот, дайшла нават да перайманьня Трусавых поэтычных аднагодак—П. Глебкі, М. Лужаніна. Вось першыя, лепшыя прыклады гэтае пераймальнасьці:

З Я. Купалы:

Бо ці-ж ёсьць на сьвеце людзі
Бяз душы й сумленьня,
Каб дарылі замест хлеба
Чорствыя каменьні.

З Ул. Дубоўкі:

Добры дзень, асьнежныя прасторы!
Добры дзень, сталіца хараства!
Скора ў бляску вечара, ой скоро,
Празьвініць на вуліцах трамвай!

З П. Глебкі:

Праходзяць эпохі, змагаемся мы.
Дзесяты падмурак заклалі.

З Я. Коласа:

Ўсталі хмары над зямлёю.
Грозныя, жывыя.
Долу косы апусьцілі,
Косы агнявыя.

З М. Чарота:

Слёзы... Кроў... Літаньне... Жудасьць...
І крыжы на ўсходзе.
...А над вогнішчам жаклівым
Сонца ўзыходзіць.

З М. Лужаніна:

Дзесяці у прасторах празьвінелі бомы,
Дацьвілі пялёсткі нейчае тугі,
І здаецца зноўку еду я да дому,
Пераведаць родных, блізкіх, дарагіх.

Але, побач з гэтым, поэма мела і бязумоўныя вартасьці, ля якіх трэба хоць з большага спыніцца, каб дарысаваць поэтычнае аблічча. Паўлюка Труса.

Першае, з чым мы спатыкаемся ў поэме—гэта тая-ж самая бязмежная любасьць да Беларусі, якая, як мы бачылі, дасягнула свайго найвышэйшага пункту ў „Ветрах буйных“:

Край легенд, крыжоў, магіл, курганаў,
Край тугі—бальзам жывых крыніц...
Край смугі—бялявых кос-туман-ў,
Край палёў—краса шумлівых ніў...
Край балот, нізін, азёраў наскіх,
Край лясоў, маўклівых сосен-струн...
Край поэм, адвечных песень-казак —
Дарагая сэрцу Беларусь!

Адылі, гэтая любасьць ня спыняецца тут на ўзроўні, дасягнутым у „Ветрах“. Яна атрымоўвае сваё далейшае, зусім лёгічнае для Паўлюковае поэзіі, разьвіцьцё, атрымоўвае зусім новую форму:

Край легенд, адвечных песень-казак,
Край поэм—бальзам жывых крыніц...
Край балот, тугі азёраў наскіх,
Край цішы і громаў навальніц...
Край лясоў,—мінулых дзён паўстэньня.
Край нізін—прастораў далёных шыр...
Край палёў... О, край, калі-ж ты станеш
Краем фабрык дымных і машын!

Такім чынам, мы бачым, як любасьць да Беларусі перарастае ў тугу па індустрыялізаванай Беларусі, па Беларусі „фабрык дымных і машын“, канчаткова раскрываючы і самы змест гэтае любасьці, яскрава паказваючы нам, *якую* Беларусь так любіў усё жыццё Паўлюк.

І гэтая новая рыса—туга па індустрыялізаванай Беларусі—якую фактычна і падкрэсліваў тав. Гамарнік, становіць галоўную ідэялёгічную вартасць поэмы, першую адзнаку набліжэння Паўлюка Труса ад ранейшай вясковайсяці, сялянскайсяці да пролетарскайсяці.

Але вартасці поэмы не абмяжоўваюцца тым, што Паўлюк выказаў у ёй жаданьне ўбачыць любую Беларусь „краем фабрык дымных і машын“. Другая буйная вартасць яе палягае ў тым, што тут Паўлюк у пяршыню ўбачыў вобраз гэтае любасі ў сьвятле контраставасці, якая, як правільна адзначыў Адам Бабарэка ў сваім артыкуле „Узвышэнская поэзія“—„дыктуецца пролетарскім жыццядчуваньнем і дачыненнем да сьвету ў беларускіх нацыянальных формах прыманьня яго“, паколькі „гэтым вобразам дыялектычнага адзінства процілегласьцяў як ня трэба лепей выражаецца як псыхолёгічная, так ідэялёгічная і соцыялёгічная існасьць нашай эпохі, як эпохі пераходнай. Ён у сабе, як той фокус, канцэнтруе і адлюстроўвае працэс клясавага змаганьня“.

Гэтую контраставасць зусім ня цяжка заўважыць у поэме „Дзесяты падмурак“. Так, апрача чыста-псыхолёгічных контрастаў, якія могуць кінуцца ў вочы нават у вышэй прыведзеных цытатах, але якія ўсё-ж не зьяўляюцца навіною ў Трусавай поэзіі і могуць быць заўважанымі „шчэ ў першым зборніку ¹⁾, сама кампазіцыя поэмы вытрымана паводле ўзору контраставага вобразу. Так, у васьмё яе мы заўважаем дзьве пары контрастаў: уводную, так сказаць, пару—Беларусь мінуўшчыны і сучасная Беларусь—і галоўную, генэральную пару, на якой фактычна, трымаецца самая моцная частка поэмы—Савецкая Беларусь і Заходняя Беларусь. Нават самыя заключныя радкі поэмы падаюць і падкрэсліваюць гэты контраст:

Праходзяць эпохі—змагаемся мы,

Дзесяты падмурак заклалі.

А Нёман гамоніць, сярдзіта шуміць

І коцяцца грозныя хвалі.

Праўда, у поэме мы яшчэ ня маем таго поўнага „зьліцця дзвюх Беларусіяў у вобраз контрасту“, якое ўважае за канечна патрэбнае адзін з першых тэорэтыкаў контраставага вобразу Язэп Пушча (гл. ягоны артыкул „За стыль эпохі“). Самы контраст тут мае яшчэ характар больш мэханічнага процістаўленьня, чымся дыялектычнага адзінства процілежнасьцяў. У разгортваньні яго больш знадворнага называньня, абазначэньня, як арганічнага выяўленьня, выказваньня, больш

¹⁾ Асабліва разьвіты гэты прыём у вадным з таксама апошніх твораў Труса—„Думы“, які друкаваўся ў № 1 „Маладняка“ сьлетняга году і які, дарэчы, падае разьлівыя прыклады перайманьня з М. Горкага „Песня о соколе“ і „Песнь о буреви́стнике“

павярхоўнасьці, як глыбіннасьці. Але ня трэба забывацца, што і тут мы маем яшчэ толькі набліжэньне — ізноў-ткі набліжэньне да пролетарскасьці, да пролетарскага кірунку ў поэзіі.

Гэткім чынам, поэма „Дзесяты падмурак“ выражае сабою тое набліжэньне да пролетарскасьці, якое нямінуча павінна было надыйсьці ў Паўлюка пасля ягонага аддаленьня ад вёскі і вясковасьці, што назіралася ў „Ветрах буйных“.

Гэта сапраўды падмурак, першы падмурак таго гмаху пролетарскае поэзіі, якім у далейшым і павінна была быць поэзія Паўлюка Труса.

* * *

Апошнім жыцьцёвым этапам, які мне давялося перабыць разам з Паўлюком, была вайсковая вышэйшая дапрызыўная падрыхтоўка, якую мы адбывалі, як студэнты Б. Дз. У. сёлета ўлетку.

Усе, хто жыў у казарме разам з Паўлюком, добра памятаюць, якім сумленным, акуратным, спраўным чырвонаармейцам быў ён. А некаторыя нават любілі называць яго „службістым“...

І цяпер, калі прамільгне дзе-небудзь гэтае імя „Паўлюк Трус“, у мяне заўсёды ўстае перад вачыма перш-на-перш гэтая невялікая, але прысадзістая (той-жа каржакаваты сялянскі хлапец!) чырвонаармейская постаць, постаць сапраўднага „радавога першага разьдзелу“.

А прапускаючы ў памяці і другую, знаёмую з вершаў, поэтычную постаць Паўлюка Труса і ставячы яе побач з гэтай ягонай жыцьцёвай постацьцю, якая чамусьці найбольш урэзалася ў памяць, адразу спыняешся, каб зафіксаваць абедзьве ў адным:

— Так, і ў поэзіі Паўлюк Трус так-жа сумленна, акуратна, спраўна выконваў абавязкі радавога.

Ён яшчэ ня веў пераду, ён яшчэ ня быў хоць якім-небудзь правадыром у літаратуры. Пакуль што ён менавіта належаў да тых радавых, якія, аднак, сваім дружным, згуртаваным ударам забясьпечваюць перамогу.

Гэтым я ня хочу сказаць, што Паўлюк Трус быў пасрэднасьцю. Пасрэднасьць не забясьпечвае перамогі. Яе роля, самае большае, — гэта — „ура“, „ура“ адзадзя, за сьпінамі сапраўдных байцоў, — сапраўдных „радавых“, „салдатаў“...

Яшчэ Віргілі сказаў быў: „Поэту ні людзі, ні богі, нават слупы не даруюць пасрэднасьці“...

Але не пасрэднасьцю, а менавіта „салдатам поэзіі“ — так, як кажуць „салдат рэвалюцыі“ — быў Паўлюк Трус. На большае, прынамсі, ён і не прэтэндаваў. Гэта пасрэднасьць заўсёды пнецца адразу выскачыць у „лідэры“.

Таму і агартае так крыўда за гэтую зусім бясчасную страту, што бачыш, як мала пакуль яшчэ такіх сумленных „салдатаў“ на службе ў беларускай пролетарскай поэзіі. Толькі пасрэднасьць множыцца ў міліёнах экзэмпляраў...

І яшчэ большае, чым крыўда, апаноўвае ўсёй істотай тады, калі чуеш, як цынічна дзярэцца над сьвежаю яшчэ магілай гэтая пасрэднасьць:

— „Ліха яго бяры, Паўлюк Трус памёр, яго заменяць тысячы Трусоў“...

Бо „салдаты поэзіі“ не вярбуюцца так лёгка і проста якраз таму, што яны—„салдаты поэзіі“.

Кожная-ж поэзія, якая-б яна там ні была, заўсёды застанецца адзінаю ў сваёй асаблівасьці і непаўторнасьці.

Такою-ж заўжды будзе і поэзія Паўлюка Труса.

Латыскі пісьменьнік Ян Райніс

Ян Райніс (сапраўднае прозьвішча Плекшан) нарадзіўся 30 жніўня 1865 году ў Курляндцы, недалёка ад гораду Ілуксту, памёр 12 кастрычніка 1929 году.

Бацька яго Хрыстафор Плекшан быў арандатарам невялічкага маёнтку. Калі Райнісу мінула чатыры гады, бацька перайшоў на арэнду маёнтку каля Дзьвінску. Бацька пісьменьніка быў практычны і дзейны чалавек. Ён цікавіўся аграрнымі і грамадзкімі пытаннямі.

Матка Райніса належала да тыпу толькі што зволених ад прыгону латыскіх жанчын, памяць якіх хавала вялікі скарб латыскай народнай творчасці. Тыя народныя песні, якія матка так часта сьпявала, зьяўляліся першай крыніцай, з якой чулая душа хлопчыка чэрапала ўражанні. Аб гэтым сам каза Райніс:

„... Першыя свае літаратурныя ўражанні я меў ад нашых народных песень, якія мая матка так часта сьпявала; будучы гімназістым я запісаў некалькі сот такіх песень пад яе дыктоўку. Так сама і літоўскія народныя песні і сумна-мэлянхолічныя мэлёды беларусаў, да якіх я пачаў прыслухоўвацца з пятага году жыцця“... ¹⁾

На 9 годзе жыцця хлопчык быў аддадзены на выхаваньне пастару-немцу. У гэтага пастара ён быў толькі год, пасля чаго падаўся ў прыватную прагімназію ў мястэчку Грыва (каля Дзьвінску), дзе вучыўся тры гады. Гэтая школа дала яму добрую падрыхтоўку. Тут ён пазнаёміўся з лацінскай і грэцкай мовай.

На 12 годзе жыцця Райніс падаўся ў 5-ю клясу Рыскай гімназіі, якую і скончыў на 17 годзе.

Першыя спробы пяра Райнісалежаць да гімназічнага пэрыоду. Райніс—гімназісты перакладаў на латыскую мову „Барыса Гадунова“ Пушкіна, які быў надрукованы толькі праз 20 гадоў.

У гімназіі Райніс шмат чытаў. Вось як ён сам каза пра гэта: „У гімназіі я чытаў вельмі многа і з добрым падборам. Да гэтага я яшчэ прывучыўся раней, бо ў маёнтку адшукаў шмат нямецкіх кніжак і журналаў з XVIII веку. Найбольш глыбокае ўражаньне ў мяне засталася ад Гомэра, Эсхіла, Гэрадота, Плутарха і ад лірыкаў. З рымскіх пісьменьнікаў мне падабаліся: Цэзар, Ліві, Овіды, Катул, Ювэнал, але не Горацы. Уплыў грэцкіх пісьменьнікаў застаўся ў мяне нават і тады, калі я пазнаёміўся з цэлым шэрагам навейшых пісьменьнікаў: Гётэ, Шэкспірам, Шылерам, Лермантавым, Лесыгам, Байранам, Шэлі,

¹⁾ П. Даўге—„И. Райнис“—бал. 14. Дзярж. Вых. РСФСР 1920 г.

Гэйне, французкімі клясыкамі, клясыкамі—трагікамі. Я перачытаў усю клясычную літаратуру, пачынаючы з Нібэлунгаў, Эдды, Лузіады і г. д.

Пасля сканчэння гімназіі, Райніс у 1884 годзе падаўся ў Пецярбургскі універсітэт, на юрыдычны факультэт. Ён быў ў шчыльнай сувязі з выдатнымі прадстаўнікамі радыкальнага латыскага студэнцтва Бэргманам і Стучкам, якія пасля былі рэдактарамі першай латыскай газеты з пролетарска-дэмакратычнай тэндэнцыяй: „Дэнас Лапа“ („Штодзённы Ліст“). Усе трое працавалі ў латыскім студэнцкім гуртку. Тут закраналася і рабочая пытаньне. Бэргманам была напісана брошура „Фабрычны рабочы ў XIX стагодзьдзі“, у якой быў усебакова закрануты быт тагочаснага пролетар’яту.

Акрамя політычных пытаньняў, тут закраналіся пытаньні літаратурныя. Разам з П. Г. Стучкам Райніс склаў зборнік, з эпіграм, сатыры, гумарыстычных вершаў і артыкулаў: „Дробныя восы“, якія вельмі балюча кусалі тагочасных „вялікіх“ людзей латыскай грамады.

Латыская літаратура пачатку 90 гадоў была ў заняпадзе. Нацыянальная хваля, што ўзьнялася пасля расійска-турэцкай вайны—спадае, бо латыская буржуазія замацавала свой матар’яльны стан і, дасягнуўшы ў некааторай ступені політычнага прызнаньня, тым задаволілася.

Нараджаўся прамысловы капіталізм, а разам з ім і пролетар’ят. Прамысловасьць разьвіваецца з надзвычайнай хуткасцю, абстраюцца клясавыя супярэчнасьці. У гэты час клясавай дыфэрэнцыяцыі Ф. Бэргман зрабіўся рэдактарам новай газеты „Дэнас Лапа“, у якой пачалі зьяўляцца смелыя артыкулы супроць літаратурнай і соцыяльнай затхласці.

Райніс не далучыўся адразу да новага органу, але падтрымоўваў з ім цесную сувязь, друкуючы там пад псеўдонімам артыкулы і вершы.

Пасля сканчэння універсітэту ў 1888 годзе ён атрымоўвае пасаду ў Віленскім акруговым судзе. Віленскі пэрыод быў вельмі карысны для Райніса ў сэнсе яго поэтычнага разьвіцьця.

У канцы 1891 года ён працуе ў Рызе рэдактарам „Дэнас Лапа“ пасля нечаканай сьмерці Бэргмана і часовага выхаду з рэдакцыі П. І. Стучкі. Праца ў рэдакцыі „Дэнас Лапа“ ня зусім здавальняла Райніса. Марксызм з яго матар’ялістычным разуменьнем рэчаіснасьці здаваўся Райнісу вузкім і аднабаковым. Галоўным для яго было ня клясавое змаганьне, а перабудова ўсяе грамады на прынцыпах філэзофіі і этыкі. Дамо невялічкую вынятку з уступнага артыкулу Райніса ў „Дэнас Лапа“, які характарызуе як кірунак газеты, так і разуменьне Райнісам свае задачы ў той час.

„...Дэнас Лапа“ і ў далейшым будзе імкнуцца ўсімі сіламі да распаўсюджаньня духоўнага сьвятла, гэтай вышэйшай мэты кожнага народу, гэтага наймацнейшага сродку змаганьня: каму належыць моцная

зброя духу, той смела йдзе наперад. Духоўнае святло павінна святліць над усімі, як над багатымі, так і над беднымі—ніжэйшымі класамі грамады. Чым далей пойдучь праменьні асьветы, тым мацней народ. „Дэнас Лапа“ будзе імкнуцца да таго, каб народ мог разьвівацца бяз ухілу ўправа ці ўлева, бяз чужога яму ўплыву. з адной мэтай—дасягнуць духоўнага святла і разьвіцьця. Дасягнуўшы гэтага, ня цяжка будзе дасягнуць і грамадзкага дабрабыту... У гэтай вялікай справе трэ́ было аб'яднацца ўсім жывым сілам, але, нажаль, такога адзінства дасягнуць не ўдалося. Дробныя эгоістычныя інтарэсы перашкаджалі разьвіцьцю і распаўсюджаньню „Дэнас Лапа“.¹⁾

Ня глядзячы на гэтую выразна ідэалістычную канцэпцыю, „Дэнас Лапа“ ўсё-ж такі была прарэсыўным органам для свайго часу.

У першы год рэдактарства Райніса быў некалькі зьменены кірунак газеты. Быў пашыраны політычны адзел, і зроблен удар романтычнай літаратуры, пра якую так трапна пісай Райніс у „Дробных восах“.

І. Янсон друкуе свае „Думкі пра сучасную літаратуру“, дзе ўляршыню ўзьнімае пытаньне аб рэалізьме і натуралізьме ў латыскай літаратуры. У „Дэнас Лапа“ зьмяшчаюцца творы буйнейшых пісьменьнікаў—Мопаसानа, Зудэрмана, Чэхава, Дастаеўскага і інш. Друкавалася шмат артыкулаў пра навейшыя літаратуры: нямецкую, французскую, ангельскую і інш.

А. Даўге зьмяшчае ў „Дэнас Лапа“ артыкул „Законы гісторыі“, дзе ў популярнай форме знаёміць латыскага чытача з ідэямі соцыялізму. Пад уплывам драм „Гонар“ Зудэрмана і „Нора“ Ібсэна, пачынаецца полеміка наўкол жаночага пытаньня. Знаходзяцца крытыкі, якія кліч вызваленьня жанчыны тлумачаць агульным моральным заняпадам. Райніс выступае супроць іх як поэта і грамадзкі дзеяч.

Вядомая латыская поэтэса Аспазія піша свае драмы „Страчаныя правы“ і „Недасягнутая мэта“. якія былі выдатным зьявішчам у справе вызваленчага руху латышоў.

Акрамя пытаньняў політыкі і літаратуры, у газэце закраналіся пытаньні з розных галін навукі. Такім чынам „Дэнас Лапа“ была цэнтрам духоўнага разьвіцьця маладых латыскіх прарэсыстых.

З шмат якіх прычын псыхолёгічнага, этычнага і асабовага характару, Райніс у 1895 годзе пакідае рэдакцыю. Ён едзе ў Мітаву і думае заняцца там юрыдычнай практыкай, але адміністрацыя гэтага не дазваляе, бо лічыць політычна не надзейным былога рэдактара прарэсыйнай газеты. Райніс выяжджае за мяжу. Жыве ў Бэрліне, дзе перакладае „Фауста“ Гётэ на латыскую мову. Неўзабаве ён атрымоўвае наведаньне аб прызначэньні яго на пасаду павераанага ў Панявежы,—куды і выяжджае.

¹⁾ П. Даўге—„И. Райнис“—бал. 25. Дзярж. Выд. РСФСР 1920 г.

У гэты час пачынаюцца арышты сярод латыскай соцыял-дэмакратычнай групы, якая згуртавалася наўкол „Дэнас Лапа“. У 1897 г. гэтая група змушана перайсці на падпольную працу. Улетку таго-ж году арыштоўваецца Стучка, а ўвосень ужо апынуліся ў бальтыцкіх турмах Райніс, Янсон, Крумбэрг і іншыя. У турме Райніс закончвае пераклад „Фауста“, які ўзбагаціў латыскую літаратуру выдатнейшым творам сусьветнай поэзіі.

Праз некалькі месяцаў поэта быў выпушчаны з турмы, бо цяжка захварэў нэрвовай хваробай. У трохдзённым тэрмін ён павінен быў пакінуць Латвію і пераехаць на жыццё ў Пскоў. За паўтары гады жыцця ў Пскове Райнісам былі перакладзены на латыскую мову: „Дэмон“ Лермантава, „Разумны Натан“ Лесынга, „Затоплены звон“ Гаўптмана, „Іфігенія“ Гётэ, „Амур і Псыха“ Гамэрлінга і інш.

Сьледства па справе „Дэнас Лапа“, якое цягнулася амаль два гады, скончылася. Паводле судовае пастановы Райніс быў высланы на пасяленьне ў Вяцкую губ. на 5 год. Там для поэты пачаўся новы пэрыод жыцця. У больш спакойным асяродзьдзі поэта пачынае аналізаваць пройдзены шлях з уласьцівага яму філэзофскага пункту гледжаньня.

„У яго выпрацаваўся акрэсьлены погляд на жыццё, погляд глыбока філэзофскі, які разумее жыццё як злучэньне радасьці і гора, росквіту і заняпаду, замілаваньня і нянавісьці, хваробы і сьмерці. У адзіноцтве ён яскравей, чым калі-небудзь, адчуў усёй сваёй духоўнай істотай космічнасьць чалавечага існаваньня, у якім кожны момант, радасны і сумны, ёсьць толькі пераходны этап у вялікім руху—працы“¹⁾.

Ёй поэта пяе свае гімны

Там у ссылцы Райніс напісаў першы свой зборнік вершаў, які выдадзены пад назвай „Далёкія водгукі сіняга вечару“. Гэта водгукі рэвалюцыйнага змаганьня пачатку дзевяцісотых гадоў. У гэтым зборніку мы ня знойдзем захапленьня колектыўным змаганьнем прапоўных. Тут галоўным чынам выказаны індывідуальныя пачуцьці і перажываньні змагара за рэвалюцыю. Над Латвіяй павісла цёмная хмара рэакцыі. Рэвалюцыйны рух душыўся на месцы, а кіраўнікі яго былі кінуты ў турму, ці ў высылку.

Так нячутна ступала,
Як у пантоплях сьвінцовых,
Гэта цёмная ноч!

Часам поэта блізікі да адчаю, бо ня бачыць канца беспрасьветнай ночы. Але ён хоча жыць і ня верыць, што яго праца ня будзе даведзена да канца.

¹⁾ П. Даўге—„И. Райнис“. бал. 56.. Дзярж. Выд. РСФСР 1920 г.

... А праца цэлага жыцця
 Няўжо-ж так застанецца
 І назаўсёды абарвецца.
 Патоне ў цемры нябыцця?

Райніс верыць у вясну, якая пасля сьцюжы зімовай зноў прынясе адраджэньне:

З новай вясною
 У край свой прыду.
 Сьцюжы зімовай
 Я там не знайду.

Зборнік „Далёкія водгукі“ настолькі багаты сваімі мотывамі, сваімі філэзофскімі ідэямі, што даць тут, у гэтым кароткім нарысе колькі-небудзь поўны аналіз няма аніякай магчымасці. „Для гэтага трэ́ было-б напісаць цэлыя кнігі“, як кажа Андрэй Упіт. Гэты невялічкі зборнік быў выдатнейшай кніжкай для свайго часу. Ён выражаў адчай і адначасова надзею на лепшую будучыню.

Грозна набліжалася хваля рэвалюцыі 1905 году, якая зрабіла пералом як у сацыяльным жыцці, так і ў душы поэты. Замоўклі сумныя водгукі Райнісавых песень і пачуліся новыя. Гэта—водгукі магутных і бадзёрных песень пролетар’яту. Тэрмін ссылкі Райніса быў скарачаны на цэлы год. У 1903 годзе ён вярнуўся ў Латвію. У 1904 г. выходзіць з друку вершаваная камедыя Райніса „Поўдэалісты“, у якой ён нападае на латыскую буржуазную інтэлігенцыю.

У гэты перыод з’явіўся найвыдатнейшы твор Райніса—драма „Агонь і ноч“.

На рэвалюцыю 1905 г. poeta адгукнуўся зборнікам вершаў „Засевы буры“.

„Самае характэрнае ў гэтым зборніку—яго настроі, рытм часу, сымбальзм эпохі вызвалення.

„Засевы буры“ гэта—працяг „Далёкіх водгукаў“ з тэй толькі розніцай, што ў першым зборніку цэнтр увагі зьвернуты на асобу, а ў другім ужо выступае грамада. там галоўны момант індывідуальна психалёгічны; а тут сацыяльна-психалёгічны“¹⁾...

Латыскі крытык А. Упіт гэты другі зборнік Райнісавых вершаў ставіць куды ніжэй за першы. Па яго думцы, Райніс знаходзіцца цяпер сярод кіпучага жыцця палітычных падзей, а таму ён ня можа даць такіх глыбокіх вершаў, як у першы перыод. „Нам вядома, што вялікае мастацтва не прызнае класавых меж“...—кажа ён.

Для нас зусім відавочна ідэялістычная канцэпцыя латыскага крытыка. Можа некаторыя вершы поэты ў гэтым зборніку не з’яўляюцца такімі інтымнымі, як у „Далёкіх водгукіх“, але Райніс як пясняр рэвалюцыі ня менш глыбокі і праўдзівы, як і ў ранейшай сваёй творчасці.

У часе рэакцыі Райнісу прыйшлося пакінуць Латвію і выехаць за мяжу. Разам з ім паехала і яго жонка паэтэса Аспазія.

У канцы 1905 г. выходзіць з друку трэці зборнік вершаў Я. Райніса „Новая сіла“. Тут перадрукованы некаторыя вершы з „Далёкіх водгукаў“ і з „Засаваў буры“, але большасць зьмешчаных вершаў зьявілася ўпершыню. У гэтым зборніку зьмешчаны пераклад „Песьні пра сокала“ М. Горкага.

У жорсткую рэакцыю пасля рэвалюцыі 1905 году Я. Райніс далёка ад бацькаўшчыны—у Швэйцарыі, але ён усёй сваёй істотай з тымі, для каго ён жыў і змагаўся, і з тымі, хто загінуў у змаганьні. Зьяўляецца выдатны зборнік Райнісавых вершаў—„Ціхая кніга“. Гэтыя вершы, поўныя сьлёз і смутку, нянавісьці і закліку да новага змаганьня, зьяўляюцца лепшым вянком на шматлікія магілы ахвяр рэакцыі.

У кнізе з чорных балонак
Я песьні і думы пакінуў.
Каб захаваць там стогны
Тых, хто ўночы загінуў.

Калі гэтая кніга выйшла з друку, яе зараз-жа канфіскавала царская пэнзура. Засталіся толькі паасобныя экзэмпляры. Нідзе Райніс яна быў так зразумелы народным масам, як у гэтай кнізе. У гэтым прыгожым вянку з вялікім мастацтвам пераплятаюцца сум і пяшчота, сьлёзы і ўцеха, надзея і імкненьне да далейшага змаганьня.

Надзвычайная эмоцыянальнасьць і шчырасць пачуццяў „Сястры, чывай песьні на магіле забітага брата“:

... Сонейка заўтра
Выйдзе з-за хмары.
Ды не сагрэе
Братку майго.

Братку ня трэба
Яснага сонейка,
Братку ня трэба
енкаў і сьлёз.

Ён толькі просіць
Памяці сьветлай
Ды выкананьня
Справы яго...

Памяць не пасыўная, а актыўная, працяг справы тых, што загінулі, вось у што ператвараюцца творчыя сьлёзы паэты.

У Райніса сум не застаецца беспрасьветным, а зьмяняецца надзеяй, перамогай новага жыцьця.

... Гімнах, ўжо на вогнях магілах
Кветкі зноў зацвілі,
Гэта нам сьмэйбодом будзе
Наўдзячкаяй вясны.

Характэрная рыса поэзіі Райніса—гэта ў некалькіх словах даваць поўны малюнак, багацце думак і глыбіню пачуцця. У вершы „Чырвоная іржа“—у некалькіх словах трагедыя хлопчыка. На сенажаці, дзе нядаўна касілі касцы, — чырвоная пляма крыві. Маленькі хлопчык бегае і заве свайго бацьку: „Тата! Дзе тата? Чаго-ж ён ня йдзе“?.

Дарэмна крычыш, хлопчык. Твой бацька забіты. Ён ляжыць тут на сенажаці, на гэтай крывавай пляме.

У сваёй „Ціхай кнізе“ Райніс даў шмат крывава праўдзівых малюнкаў. „Не забывайце крыві сваіх гэрояў“! Гэты лейт-мотыў мы часта спатыкаем у Райніса. Але крывавае пляма крыві пужаюць гэроя. Ён, як „бронзавая статуя, стаіць на сваім шляху і не баіцца ні грому, ні сьмерці“.

„Хмұры безбаязны
Будзеш ты стаяць,
Хай маланка зьяе,
Пяруны грывяць.“

У вершы „Найвялікшая справа“ даецца як-бы праграма працоўным масам. Цэнтр увагі Райніса не ў клясамым змаганні, а ў працы, агульна-чалавечай працы, якая нібыта ў клясавай грамадзе можа самастойна пабудаваць лепшае жыццё.

Поэта заклікае, будзіць сьвядомасьць мас, але тут не гаворыцца пра пролетарска-клясавую сьвядомасьць, а пра „лоўную сьвядомасьць“ працоўных наагул, бяз іх клясавай дыфэрэнцыяцыі. У 1911 годзе зьяўляецца новы зборнік вершаў Я. Райніса „Тыя, што не забываюцца“. Поэта ў гэты час жыве за мяжой, далёка ад бацькаўшчыны. Замоўклі на некаторы час рэволюцыйныя падзеі. Карныя экспедыцыі скончылі сваю справу.

Соцыяльная лірыка Райніса набывае ўсё больш і больш інтымны і суб'ектыўны характар і набліжаецца да песень з „Далёкіх водгукаў“.

„У зборніку „Тыя, што не забываюцца“—песні замілаваньня да бацькаўшчыны, да шэрай і ціхай Латвіі, з яе бярозамі, ракой Дзвіной, дарагімі магіламі, з яе лятучэньнямі і гэроічным змаганьнем“. ¹⁾ Але сум і шчырае замілаваньне да бацькаўшчыны зьмяняюцца ў поэты ко-смopolitanічнымі імкненьнямі.

„Тыя, што страцілі бацькаўшчыну, знаходзяць увесь сьвет, трацяць сябе і знаходзяць ўсё чалавецтва“—кажа poeta ў сваім уступе да зборніка.

Вось кораценькі ўрывак у прозаічным перакладзе з вершу „Вялікая бацькаўшчына“: „Замест страчанае бацькаўшчыны у нас будзе

¹⁾ П. Даўге „Райніс“, бал. 120, Дзярж. Выд. РРФСР 1920 г.

велякая, бязмежная бацькаўшчына. Мы яе пабудуем з нашага духу, нашых пачуццяў, ува ўсёй шырыні і глыбіні. З брацтва ўсіх людзей, усіх нацый, усіх народаў“...

Жыццё Райніса ў эміграцыі (1906—1920), адарванае ад бацькаўшчыны і ад тых падзей, якія разгарнуліся за гэты час,—зрабіла пэўны ўплыў на далейшае развіццё творчасці поэты. Поезія Райніса імкнецца ўвысь, набывае філэзофска-космічны характар. Ён хоча зразумець чалавека як часціну агульнага цэлага. Гэты новы кірунак у яго поэзіі асабліва яскрава выявіўся ў зборніку вершаў „Канец і пачатак“ (1913). Хоць гэты зборнік прысьвячоны „асноўнай клясе“, аднак Райніс тут не звяртаецца да працоўных мас, як гэта было ў „Засевах буры“. Тут няма закліку да kolekтыўнага клясавага змаганьня. Асоба зьяўляецца цяпер аб'ектам яго ўвагі. У інтымнай гутарцы з асобай ён хоча будзіць у ёй думкі і пачуцці да новага, вышэйшага разуменьня жыцця.

Імпэрыялістычную вайну з усімі яе вынікамі Райніс пражыў на чужыне. У рэволюцыі 1917 году і ўсіх далейшых падзеях Райніс ня браў непасрэднага ўдзелу. Магчымасьць утварэньня незалежнай Латвіі, як дзяржавы, стала відавочнай. І ў райнісавай поэзіі з асаблівай сілай пачалі гучэць нацыянальныя мотывы. Калі немцы акупавалі Курляндыю і пагражалі Ліфляндцы і Рызе, poeta выступіў з заклікам змаганьня супроць окупанцыі.

„У сваім краі, у сваёй дзяржаве, свайго мы ічасьця кавалі!“ Гэты мотыў у розных варыянтах мы спатыкаем у зборніках Райнісавых вершаў: „Хай жыве вольная Латвія“, „Песьня сіраты“, „Дзьвіна“ (1916). Песьня падзелена на чатыры разьдзелы: Чорная Дзьвіна, Чырвоная Дзьвіна, Белая Дзьвіна і Сонечная Дзьвіна. Поэта, з уласьцівым яму сымбалізмам, дае малюнкi падзей, што адбыліся ў Латвіі за апошнія часы. Сваім рытмам і мастацкасьцю гэтая песьня нагадвае латыскую народную песьню.

У 1920 годзе Райніс зьвярнуўся ў Латвію, дзе працаваў у ЦК соцыял-дэмакратычнай партыі. У тым-жа годзе быў выдадзены новы зборнік яго вершаў „Тры лукі“, у якім больш, чым-дзе небудзь, выявіўся суб'ектыўзм песьняра. Тут ён разглядае сваю ролю і задачы як поэты.

У апошнія гады свайго жыцця ён дзейна працуе ў „Таварыстве культурнага яднаньня Латвіі і СССР“. І да апошняга часу быў старшынёй гэтага таварыства.

* * *

Я. Райніс ня толькі poeta, але ён і вядомы драматург. Выдатнейшым драматычным творам пісьменьніка ёсьць сымбалічная драма „Агонь і поч“ (1905), гэта „старая песьня на новы лад“. Трэба

сказаць, што свае драматычныя творы Райніс будзе на народных казках, або на гістарычных фактах і надае ім новае сучаснае разуменьне.

Так ён зрабіў і ў сваёй драме „Агонь і ноч“. Гэроі драмы—гэта асобы з старой латыскай міталёгічнай сагі, але яны выяўляюць імкненьні і жаданьні сучасных людзей.

Латыскі волат Лачплесіс бязупынна змагаецца з царствам цемры. З дна возера ён падымае затоплены палац сьвятла Галоўная яго мэта—вызваліць свой народ з цемры. Змаганьне Лачплесіса спыняецца тым, што ён разам з чорным рыцарам у час бойкі зрываецца, падае ў бяздоньне. Там, у бяздоньні яшчэ ідзе змаганьне паміж Лачплесісам і Чорным рыцарам.

„Для патрыстычна настроенага чытача „Агонь і ноч“—драматызаваная і сымбалізаваная гісторыя абуджэньня ад адвечнага нявольніцтва. З ростам нацыянальнай самасьвядомасьці гэтае змаганьне прывядзе да жаданай мэты—да самавызначэньня латыскага народу, да адраджэньня нацыянальна тыпічных сіл і асаблівасьцяў. Змаганьне гэта закончыцца перамогай над „Чорным Рыцарам“—гэтым сымбалам нямецкай сілы, што пануе ў Латвіі. Вельмі схільны да сентымэнталізму латыскі „інтэлігэнт“ ці буржуа з замілаваньнем вычитвалі з „Агно і ночы“ дарагія іх сэрцу словы аб мірным і спакойным жыцьці з ласкава-пакорлівай, белакурай, сінявокай жонкай гаспадыняй—Лаймдотай, гэтай носьбіткай шчасьця... На гэтай высьпе латыска-нацыянальнага шчасьця канчаецца шлях духоўнага ўзьлёту латыскай, на палову сялянскай, на палову буржуазнай, дэмакратыі, якая заважала сваю нацыянальную самастойнасьць. Духоўны ўзьлёт самога Райніса ідзе значна далей. Ён уводзіць у драму зусім новую, раней незнаёмую постаць у асобе Сьпідолы. Ёстота гэта вельмі складаная, алегорычная і разам з тым рэальная. Яна зьявілася, каб адарваць Лачплесіса ад Лаймдогі. Гэта Мэфістофэль у асобе жанчыны, але толькі больш адухоўлены Мэфістофэль.¹⁾

Сьпідала—гэта дух вечнага шуканьня, вечнага імкненьня наперад.

„Агонь і ноч“—сымбала вялікага змаганьня дзвёх варажых сіл. Гэтыя сымбалі і зьяўляюцца асноўнымі элементамі драмы Райніса. Толькі вялікі талент пісьменьніка здолеў ажывіць старую легенду і ператварыць яе ў змаганьне клясавых супярэчнасьцяў.

Другім выдатнейшым драматычным творам Райніса ёсьць пьэтактовая „казка сонцавароту—„Залаты конь“. Гэта вядомая народная казка пра бацьку і трох сыноў, з якіх два хітрыя, а трэці просты і наіўны. Ён абуджае ад вечнага сну прынцэсу і дасягае найвялікшага шчасьця. Народная казка зьяўляецца для драматурга толькі канваю для сымбалізацыі альтруізму і гэроічнай самаахвярнасьці. У 1909 годзе „Залаты конь“ упяршыню быў пастаўлены на латыскай сцэне.

¹⁾ П. Даўге—Я. „Райніс“, —бал. 111—112, Дзярж. Выд. РСФСР 1920 г.

Драматычная казка мела вялікі посьпех, нябывалы яшчэ ў гісторыі латыскага тэатру. Райніс адразу заняў першае месца сярод латыскіх драматургаў.

У 1912 годзе вышла з друку гістарычная трагедыя часоў латыска-літоўскіх войн „Індул і Арыя“. Гэта—трагедыя каханьня (сюжэт нагадвае Ромэо і Джульэту). Але і тут Райніс не абмежаваўся трагэдыяй каханьня ў пэўнай гістарычнай абстаноўцы, а зьвязаў гістарычнае мінулае з сучасным і вуснамі свайго гэроя выказаў погляды на лёс латыскага народу, на яго сучаснае і на яго будучыню.

„Агонь і ноч“, „Залаты Конь“, „Індуль і Арыя“—тры выдатнейшыя драматычныя творы пісьменьніка. Сымболізм і філёзофская глыбіня характэрныя адзнакі гэтых твораў.

„У драме Райніса—багацьцё лірычнага пачуцьця, шмат тонкіх вобразаў, філёзофскіх сэнтэнцый і дасканалая мастацкая апрацоўка сюжэту; глыбокі сымболізм і шчырая лірычнасьць ня могуць замяніць нявыстарчальную плястычнасьць характараў і драматычнага напружаньня. Райніс—лірык, і ў драме ён застаецца пераважна лірыкам“¹⁾.

Райніс узбагаціў латыскую літаратуру шматлікімі перакладамі лепшых клясычных твораў літаратуры розных эпох і народаў. Пераклады Райніса выдадзены асобным выданьнем і складаюць 18 томаў. Ём перакладзены на латыскую мову „Эгмонт“, „Іфігэнія“, „Фауст“ Гётэ, „Вільгэльм Тэль“ Шыльлера, „Разумны Натан“ Лесынга, „Кароль Лір“ „Гамлет“ Шэкспіра, „Барыс Гадую“ Пушкіна і шмат іншых. Асабліва каштоўны пераклад „Фауста“. Перад перакладчыкам стаяла вялікая задача, бо ў латыскай мове тады амаль што адсутнічала філёзофская і псыхолёгічная тэрмінолёгія. Райніс першы стварыў гэтую тэрмінолёгію. Ён быў ня толькі перакладчыкам вялікіх твораў заходня-эўрапейскіх пісьменьнікаў, але і рэфарматарам латыскай мовы.

* * *

Ян Райніс выдатнейшы пісьменьнік Латвіі. Хваля рэволюцыйнай эпохі паставіла Райніса на першае месца ў латыскай літаратуры і разгарнула яго буйны поэтычны талент. Рэволюцыя 1905 г. пачынае новую эпоху ў гісторыі латыскага народу. Яна зламала магутнасьць старой фэадальнай касты і спрыяла разьвіцьцю новых грамадзкіх сіл—латыскай буржуазіі і латыскаму пролетар'яту. Зрух у грамадзкім жыцьці меў уплыў на ўсё культурнае жыцьцё краю, а таксама і на літаратуру.

Райніс—пясняр змаганьня за волю, за новыя формы жыцьця і не для аднаго толькі латыскага народу.

Поэта ўсёй сваёй істотай адчувае новую эру чалавецтва, у якой будучыня належыць „асноўнай клясе“—пролетар'яту. Самае каштоўнае

¹⁾ „Сборник латышской литературы под ред. В. Брюсова і М. Горького“. Бал. 27.

ў Райнісавай творчасці — гэта яго зборнікі вершаў „Ціхая кніга“ і „Тыя, што не забываюць“, дзе адлюстраваліся настроі перыяду рэакцыі пасля рэвалюцыі 1905 году.

Як сын прыгнечанага народу, Райніс — пясняр нацыянальнага вызвалення. Народ спачатку ён сабе ўяўляе як адзінае цэлае. Толькі пазней выдзяляе пролетар'ят з агульнай групы працоўных, бо да выступлення пролетар'яту „асноўнай клясай“ было фэадальна-прыгоннае сялянства.

Райніс лепшы выказнік дарэвалюцыйных падзей і імкненняў прогрэсывай часткі латыскай інтэлігенцыі, якая так шмат чакала ад рэвалюцыі 1905 году і была глыбока расчаравана яе няўдачай. Але Райніс, як найбольш чулы прадстаўнік гэтай інтэлігенцыі, адчуваў, што будучыня належыць пролетар'яту, а рэакцыя гэта толькі пераходны перыяд. Вось чаму ў поэзіі Райніса ў гэты час скрозь сьлёзы і смутак адчуваецца моцная надзея на новае лепшае жыццё.

Ня будучы арганічна звязанай з пролетар'ятам, прогрэсывай інтэлігенцыя часта адыходзіць ад выразных задач пролетар'яту, і яе імкненні набываюць ідэалістычны характар. Пасля рэвалюцыі 1905 г. поэзія Райніса набывае космічны характар, моцную веру ў бесканечнае і бязупыннае развіццё „народнай працы“, якая створыць новыя формы жыцця.

Шырокі размах, адмаўленне фэадальных перажыткаў, бязупыннае імкненне ўтварыць для ўсяго чалавецтва новыя формы жыцця — у гэтым сіла Райніса.

Недаацэнка клясавага змагання, імкненне дасягнуць сваіх мэт культурным яднаннем і супрацоўніцтвам усіх клясаў — у гэтым яго памылка.

Латыскія крытыкі парознаму ацэньваюць творчасць Райніса.

В. Дэрман першы паказаў на „клясава-пролетарскі“ характар поэзіі Райніса і на глыбока рэвалюцыйны сэнс яе.

Поэта — нацыяналісты і лідар сялянскай латыскай буржуазіі — А. Недра называе Райніса „самым самотным і самым індывідуальным лірыкам, якога ня можна лічыць поэтам якой-небудзь клясы“.

Нарэшце аўтар кнігі „І. Райніс“ — П. Даўге хоча ўзгадніць погляды двух папярэдніх крытыкаў і кажа ў сваёй кнізе (бал. 69) наступнае:

... „N крытыцы кожнага з іх (Недры і Дэрмана Я. Д.) як раз не хапае таго, што выказана ў крытыцы другога. Калі злучыць гэтыя два супроцьлеглыя погляды, дык атрымаем блізкую да сапраўднасці формулу, пры дапамозе якой мы каротка здолелі-б азначыць характар поэзіі Райніса. Райніса можна назваць самым самотным і найбольш індывідуальным пясняром „грамадзкіх ідэй“.

На наш погляд усе гэтыя тры ацэнкі творчасці Райніса ня зусім правільныя.

Так. Райніс найбольш саматны і найбольш індывідуальны паэта, але, надаючы яму годнасьць песьняра „грамадзкіх ідэй“, П. Даўге не вызначае клясавага твару Райніса.

Надклясавая канцэпцыя Недры наскрозь ідэалістычна. Марксыцкая крытыка ня ведае пісьменьніка, у творчасці якога ня была-б выяўлена ідэолёгія тае ці іншае клясы, ці клясавай праслойкі.

Райніс і не пролетарскі пісьменьнік, як гэта думаюць В. Дэрман і некаторыя іншыя латыскія крытыкі.

У Райніса мы ня знойдзем адлюстраваньня колектыўных процэсаў працы і змаганьня пролетарыяту.

Яго творчасць наскрозь прасякнута індывідуалізмам. Асоба, а не пролетарыят, як кляса, зьяўляецца яго аб'ектам. Ад канкрэтнага клясавага змаганьня ён адыходзіць да агульначалавечых імкненьняў.

Унівэрсальнасьць імкненьняў, косьмічны характар яго духоўнага ўзьлёту заўсёды пераважалі над яго клясавай сьвядомасьцю, і толькі ў пэрыод найвялікшага абвастрэньня клясавага змаганьня ён пераходзіць на бок тае клясы, якой самім лёсам гісторыі прызначана быць змагаром за косьмічнае яднаньне чалавецтва.

КНІГАПІС

„Пра дым фабрычны, які—я ня знаю адкуль ідзе“¹⁾

А. Звонак. Буры ў граніце, БДЗВ 1929, бал.
107. ч. 80 к.)

Шмат каму з тых, чые імёны зьяўляюцца ў друку пад вершамі ці апавяданнямі, трэба сур'ёзна паразважаць над тым, што яны робяць. Гэта асабліва датычыць другога пасьяластрычнікаўскага пакалення беларускіх аўтараў.

Уся творчасць гэтага пакалення падобна да сцэны з зачыненаю заслонаю. Заля чакае паказу. Чаканьне перарываецца воплескамі. І вось ужо дадзены сыгналы, згашана святло, падыходзіць трывожная хвіліна ўзняўца заслоны. Са сцэны чуваць гукі. Часамі рэзкія, часамі кволяя і плаўныя, нават, прыгожыя. Калі-ні-калі гэта гукі формуюцца ў песню, мільгне сілуэт, здаду-ца вырысы твару, але дарэмна чакаць больш. Гукі, толькі гукі.

Маладыя з гэтага пакалення ўжо трымаюць сябе гэтак некалькі гадоў. Спачатку гэта інтрыгавала, пасля пачало дакучаць. І паколькі кніжка такога пісьменьніка зьяўляецца пэўным выяскраўленьнем ягонага твару, мы радуемся ёй.

Як і ўсе кніжкі, Звонаквы „Буры ў граніце“ маюць разьдзелы. Але перш аб назве. Хто яго ведае, нашто спатрэбілася аўтару такая гучнасьць? На жаль, на нас ні з воднае старонкі ня дыхнула свежым навальнічным ветрам, мы не адчулі пульсуючы жыцьця. Ня было, нават, ніводнае змаркі, што-б паказвала на навальніцу.

Нам здаецца, што для разьмеркаваньня вершаў па разьдзелах мала надворных адзнак. Ці льга, напрыклад, у цыкль „Радзіме“ ставіць вершы, у которых паўтараецца слова „край“, а іншай сувязі няма. Больш-менш удала сабраны Башкірскія вершы, толькі ня верыцца, што гэта „Чужое“, як сьцьвярджае аўтар. Хутчэйгэта—далёкае.

Звонак разумее, што ў поэзіі патрэбна шчырасьць. Але пераконвае ў ёй крыху дзіка. На заўвагу аб фальшы ў песнях, вось як адказвае ён:

„Падуму я голаву висока, хіба толькі сьвісну ў адказ... (бал. 61)

А крыху далей Звонак зусім адбівае ахвоту разбіць яму заўвагі:

„І таму. хто скажа мне аб фальшы, што я стаў ня гэткім шчырым больш, (Дайце сэнсу! Л. Т.)

разаб'ю (!) я морду (!!) на асфальце, затаіўшы ў сэрцы крыўды боль“.

Усё-ж, не зважаючы на такое запужваньне, мы павінны сказаць, што фальшы ў зборніку шмат. Яе не закрыць псэўдашчырымі выразамі: „падзёртыя штаны“, „ня згублю дарагога штаны“, „хадзіў з разбітай мордай“. Гэта груба і не поэтычна.

Звонак п'е пра горад. Але гора яго ў тым, што ён ня ведае, адкуль ідзе фабрычны дым: „Пра дым фабрычны, які—я ня знаю адкуль ідзе“,—кажа верш ня 45 бал. Гэтае неўсведамленьне прыводзіць да ляпсусаў, дарма што аўтар паўтарае на кожным кроку „сталны“ (чаму не „сталёвы“?) і рэкамендуецца, што ён прышоў „сьпевамі маліцца ў захапленьні нябачаным ідучым (!) дням.

Аднак, у вершы „Другу“ (чаму ня прызнацца добраму сябру) ён кажа:

„Крыжуюцца сьцежкі.

Хто іх ведае йсьці мне кудой(!), а пасля заяўляе:

„наш час такі... Хоць біся лбом аб сьцены... (!).

Мабыць такое перакананьне і прывяло да крыжаваньня сьцежак і да нездаровага іронізаваньня над горадам. паколькі наша індустрыя-конка (дарэчы, верш датаваны 1928 г., калі конкі ня было) і яму, Звонаку няма чаго пацкацца ў такую справу.—„Індустрыя! Александровічу-б яе абгімінаваць“

¹⁾ Буры ў граніце, балонка 45.

Але ён верыць, што над горадам узмахваюць крыламі другія дні. І ад гэтай веры вядома радасьць, нават усмешачка, без сарказму.

І сэрца, як мячык (апукаў Л. Т.) Рэзынатрэсту“,
скача ад радасьці перамогі“.

З гэтага вершу можна даведацца, што „жыцьцё — аўтобус дваццаціпяцімесны“ (ледзь „ня жыцьцё зьвініць, як Ленінград“ Л. Т.) для Звонака і дваццаці чатырох „іжэ с ним“. Адным словам сэнс страфы такі: сэрца паскача трошкі „ад радасьці перамогі“, а жыцьцё за гэта дасьць месца ў сваім аўтобусе, „давязе пасажыра такога“.

Іронія відавочна нездаровая.

Найбольш шкодзіць аўтару дрэннае рэзонёрства. Яно забівае магчымую іскру поэзіі. Ён часамі ўсведамляе гэта:

„дрэнная футурыстычная павадка (?),
картавіць хоць не картаны,

але не пазбаўляецца сваё любімае позы
шквэндацца па вуліцах, залажыўшы рукі ў кішэні:

„Засунуўшы рукі

глыбока ў кішэні,

іду па (гэты „пэрл“ 5 разоў у адным
вершы! Л. Т.)
манелі...“

Звонак нават пачынае цытаваць самога сябе. Гэта рэч сапраўды новая і арыгінальная. У маленькім зборнічку пачаць падмацоўваць сябе сабою ж! (Гл. вершы на бал. 18 і 51).

Калі можна яшчэ выявіць грамадзкі твар Звонака, выявіць, а не ўявіць з вышэй паданых цытат, а ў выпадку патрэбы падмацаваўшыся яшчэ адною, дзе гаворыцца што „хмель і шум неразлучны з намі“, або тэю, калі гледзячы, як наш век „гарыць мільлёнамі агней (агнёў траба Л. Т.) аўтар заяўляе, што:

„ад таго шумець, крычаць, скандальць
ані капелькі (!) ня сорам мне“,

дык мастацкі бок зборніка зьяўляецца зусім цёмным. Крыху толькі апрацаваны вершы „У прасіні цёмных начэй“ ды „Ветры“.

Бедная лексыка засьмечаная русізмамі (ня менш 3 на верш): „глохат, грохат, арава, дрож, калясо, пацямнеушыя“ і д. п., няправільныя навіскі, праглынулі сьвечыць (накшталт „Вяршы“ ў Хведаровіча), бедныя рыфмы: ішны—гранітны, такая—дажджавая поўнач—сволач, штаны—адны, брэх—стрэх, бяссэнсіны: „лістамі брызгаюць (?) пажоўклыя лісты“, няправільныя дапасаваньні і кіраваньні—усё гэта дрэнна рэкамендуе Звонака. А з гэтага зборніка можна было б выбраць, прапрацаваўшы, ахайную кніжачку.

Л. Трыёр